

Nezavisna Država Hrvatska i progoni Židova

Marušić, Marija

Master's thesis / Diplomski rad

2020

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **Josip Juraj Strossmayer University of Osijek, Catholic Faculty of Theology / Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Katolički bogoslovni fakultet u Đakovu**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:120:617754>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-01**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the Catholic Faculty of Theology](#)

**SVEUČILIŠTE JOSIPA JURJA STROSSMAYERA U OSIJEKU
KATOLIČKI BOGOSLOVNI FAKULTET U ĐAKOVU**

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA I PROGON ŽIDOVA

Diplomski rad

Mentor:

Doc. dr. sc. Grgo Grbešić

Student:

Marija Marušić

Đakovo, 2020.

Sadržaj

Sažetak	3
Summary	4
Uvod	5
1. Povijesne okolnosti	6
1.1. Političke okolnosti do početka II. svjetskog rata.....	7
1.2. Židovi na tlu Kraljevine Jugoslavije.....	14
1.3. Napad na Kraljevinu Jugoslaviju.....	17
1.4. Proglašenje Nezavisne Države Hrvatske.....	19
1.5. Vojne snage Nezavisne Države Hrvatske.....	23
2. Progon Židova	26
2.1. Rasni zakoni protiv Židova u NDH.....	29
2.2. Odnos prema Židovima	34
2.3. Propaganda protiv Židova	38
2.4. Izložba „Židovi“	40
2.5. Likvidacija Židova.....	42
3. Spašavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj	49
3.1. Pojedinci spašavaju Židove	50
3.2. Talijani spašavaju Židove.....	54
3.3. Alojzije Stepinac spašava Židove.....	58
Zaključak	64
Bibliografija	66

Sažetak

Nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije, nastala je nova država Južnih Slavena, Država Slovenaca, Hrvata i Srba. Nova se Država Slovenaca, Hrvata i Srba vrlo brzo ujedinila s Kraljevinom Srbijom u jedinstvenu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Želeći izbrisati svaki oblik nacionalizma, kralj Aleksandar promijenio je ime u Kraljevina Jugoslavija te zabranio djelovanje svim političkim strankama. Kao reakciju na sve to Ante Pavelić uspostavio je Ustašku revolucionarnu organizaciju koja je za cilj imala uništenje Kraljevine Jugoslavije te uspostavu nezavisne Hrvatske. Uz pomoć fašističke Italije i nacističke Njemačke u travnju 1941. godine proglašena je Nezavisna Država Hrvatska, a njezin vođa postao je Poglavnik Ante Pavelić.

Židovska zajednica u Kraljevini Jugoslaviji nije osjetila otvoreni antisemitizam, jer se Kraljevina trudila stvoriti društvo tolerancije među različitim vjerskim zajednicama. Međutim, za vrijeme postojanja Nezavisne Države Hrvatske židovska zajednica našla se na marginama društva, a odnos prema njima bio je uređen rasnim zakonima uvedenim po primjeru nacističkih zakona. Ustaše su Židovima oduzimali imovinu te su ih čak smještali po uspostavljenim logorima na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske.

Većina građana Nezavisne Države Hrvatske nije podržavala ustaški odnos prema Židovima. Mnogi su pojedinci pomagali svojim sugrađanima pobjeći u sigurnije krajeve. Najistaknutiji je protivnik ustaškog odnosa prema Židovima zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac.

Ključni pojmovi: *Kraljevina Jugoslavija, ustaše, Nezavisna Država Hrvatska, Ante Pavelić, Židovi, rasni zakoni, Alojzije Stepinac*

Summary

The Independent State of Croatia and the Persecution of Jews

After the disintegration of Austro-Hungarian Monarchy, the new state of the Southern Slavs was created - the State of Slovenes, Croats and Serbs. The new State of Slovenes, Croats and Serbs very quickly united with the Kingdom of Serbia into a single Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. Wanting to erase every form of nationalism, King Alexander changed its name to The Kingdom of Yugoslavia and banned the function of all the political parties. As a reaction to that, Ante Pavelić established the Ustasha Revolutionary Organization, which aimed to destroy The Kingdom of Yugoslavia and to establish the independent Croatia. With the help of Fascist Italy and Nazi Germany, in April 1941 the Independent State of Croatia was proclaimed, and its leader became Chief Ante Pavelić.

The Jewish community in The Kingdom of Yugoslavia did not experience any form Antisemitism, as the Kingdom sought to create society of tolerance among different religious communities. However, during the existence of the Independent State of Croatia, the Jewish community found itself on the margins of society and the attitude towards them was regulated by racial laws introduced following the example of Nazi laws. The Ustashes confiscated the property of the Jews and placed them in established camps on the territory of the Independent State of Croatia.

The majority of the citizens of the Independent State of Croatia did not support the Ustasha attitude towards Jews. Many individuals helped their fellow citizens flee to safer areas. The most prominent opponent of the Ustasha attitude towards Jews is the Archbishop of Zagreb Alojzije Stepinac.

Key words: *Kingdom of Yugoslavia, Ustashes, Independent State of Croatia, Ante Pavelić, Jews, racial laws, Alojzije Stepinac*

Uvod

U ovom diplomskom radu donosimo pregled povijesnog razdoblja od 19. stoljeća dok je Hrvatska još u sastavu Austro-Ugarske Monarhije sve do proglašenja Nezavisne Države Hrvatske. Osim povijesnih okolnosti u ovom je radu opisan i život židovske zajednice unutar Kraljevine Jugoslavije, kao i za vrijeme postojanja Nezavisne Države Hrvatske.

Prvi dio rada ukratko donosi povijesne okolnosti koje su dovele do proglašenja Nezavisne Države Hrvatske. Nakon raspada Austro-Ugarske Monarhije, Hrvatska se prvo našla u sastavu Države Slovenaca, Hrvata i Srba, potom u Kraljevini Jugoslaviji. U Kraljevini Jugoslaviji postojeći izraženi centralizam nije odgovarao svim tadašnjim političkim strujama, zbog čega Ante Pavelić 30-ih godina utemeljuje Ustašku revolucionarnu organizaciju čiji je glavni cilj rušenje Kraljevine Jugoslavije te uspostava Nezavisne Države Hrvatske. Uz potporu fašističke Italije i nacističke Njemačke cilj je 10. travnja 1941. godine uspješno realiziran te perfidnom propagandom predstavljen javnosti.

Drugi dio ovoga rada obrađuje odnos ustaša prema židovskoj zajednici. Iako ustaše Židove u početku svoga postojanja nisu smatrali neprijateljima, zbog nacističkoga utjecaja nakon proglašenja Nezavisne Države Hrvatske ipak uvode rasne zakone. Njima su definirani odnosi prema Židovima; prema njihovom životu, imovini i poslu uz određene iznimke tj. povlastice „počasnih arijevac“ i „arijevskih prava“. Ustaška vlast na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske također osniva logore, ali i deportira Židove u logore nacističke Njemačke. U ovim okolnostima i vremenima, propaganda koja je bila u rukama ustaša, uvelike je pomogla da se ti čini i takvo postupanje prema Židovima izvrše i opravdaju u očima naroda. Dakako da su tome doprinijele i dodatne aktivnosti koje su devalvirale vrijednost Židova naglašavajući njihovu štetnost za društvo u cjelini.

Treći dio diplomskoga rada govori o temi spašavanja Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, osobito o pojedincima koji su riskirali svoje živote pomažući Židovima te ne prihvaćajući ponašanje ustaške vlasti. Jedan dio govori i o odnosu talijanske vlasti prema Židovima na jadranskoj obali i njihovoj odluci da ne sudjeluju u izručenju Židova nacističkoj vojsci. Na samom kraju predstavljen je lik zagrebačkog nadbiskupa Alojzija Stepinca i njegova uloga u spašavanju Židova.

1. Povijesne okolnosti

Hrvatska se u 19. stoljeću nalazi u sastavu Austro-Ugarske Monarhije te želi ne samo izbjeći mađarizaciju i germanizaciju nego i ujediniti Hrvatsku i Slavoniju s Istrom i Dalmacijom. Zbog poteškoća koje dolaze iz Austrije i Ugarske te odbijanja ujedinjenja hrvatskih područja u Hrvatskoj, razvija se ideja jugoslavenstva. Misao o ujedinjenju Južnih Slavena u jednu državu nastala je na pretpostavci o njihovoj jezičnoj, etničkoj i kulturnoj povezanosti te zajedničkom interesu za oslobođenje od tuđinske vlasti. Sama misao o jugoslavenstvu javlja se u vrijeme ilirskog pokreta, a u sebi je sadržavala ideju kroatizma – ideju o okupljanju svih hrvatskih zemalja i uvođenju hrvatskog jezika kao službenog te ideju jugoslavizma – povezivanja svih Južnih Slavena u borbi protiv tuđinske vlasti. Na taj se način jugoslavenska ideja prvi puta oblikuje u ilirskom pokretu, ali kao politički program razradio ju je tek Josip Juraj Strossmayer u drugoj polovici 19. stoljeća. Kao predsjednik hrvatske Narodne stranke razvija jugoslavenski program u kojem zastupa ideju ujedinjenja svih Južnih Slavena u zajednicu ravnopravnih naroda. Svoj program Strossmayer je podijelio u tri etape znajući da ujedinjenje Južnih Slavena ovisi o međunarodnoj situaciji i slomu Austro-Ugarske Monarhije. Prva je etapa programa stvaranje političkih jedinica južnoslavenskih naroda, druga je njihovo političko povezivanje u Monarhiji i treća etapa povezivanje Južnih Slavena u jednu državu nakon sloma Monarhije. Strossmayerovo jugoslavenstvo najbolji je pokazatelj traženja najpovoljnijeg rješenja za Hrvatsku u prilikama 19. stoljeća.¹

Na političkoj sceni 19. stoljeća bilo je i stranaka koje su za cilj nacionalnog programa imali samostalnu Hrvatsku. Ideju samostalne Hrvatske zastupala je Stranka prava koju su osnovali dr. Ante Starčević i dr. Eugen Kvaternik, a vodili su se geslom: „Ni pod Beč ni pod Peštu, nego za slobodnu i samostalnu Hrvatsku“. Ante Starčević tvrdi da je jedini pravi put do nezavisnosti državotvorno pravo koje pripada hrvatskome narodu. No, dolazi do razlaza u samoj stranci zbog ideje jugoslavenstva dr. Frana Folnegovića koji će iz stranke izbaciti sve neistomišljenike. Iz same stranke istupit će i dr. Ante Starčević, dr. Mile Starčević i dr. Josip Frank koji osnivaju Čistu stranku prava koja se otvoreno protivi ideji jugoslavenstva te bilo kakvom povezivanju sa Srbijom. Nakon smrti dr. Ante Starčevića vodstvo stranke preuzima dr. Josip Frank koji se trudi da stranka nasljeđuje pravaške ideje i programe koje je zastupala na samom osnutku.²

¹ Usp. H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije. Drugo, dopunjeno izdanje*, Zagreb, 2003., 16-20.

² Usp. H. HITREC, *Hrvatska povjesnica*, Zagreb, 1999., 174-184.

1.1. Političke okolnosti do početka II. svjetskog rata

Misao o oslobođenju Južnih Slavena od austro-ugarske vlasti i njihovo povezivanje u jednu državu sa Srbijom i Crnom Gorom bila je početkom 20. stoljeća vrlo zastupljena među Hrvatima, Slovencima i Srbima koji žive u Austro-Ugarskoj Monarhiji. Upravo zbog velike zastupljenosti jugoslavenstva na političkoj sceni krajem 1905. stvara se Hrvatsko – srpska koalicija koju čine Hrvatska napredna stranka, Srpska samostalna stranka i Hrvatska stranka prava. Koalicija će do kraja 1914. godine s političke scene izgurati sve protivnike i progurat će ideju jugoslavenstva kojoj se jedino protivi Čista stranka prava koja želi ujedinjenje hrvatskih zemalja unutar Austro-Ugarske Monarhije.³

Međunarodna situacija u Europi sve se više zaoštrava i nagoviješta obračun između Antante i Centralnih sila, što daje mogućnost za stvaranje države Južnih Slavena. Zbog takve međunarodne situacije između hrvatskih političara i predstavnika ostalih Južnih Slavena postojao je dogovor da u slučaju rata emigriraju i vlastitu želju za oslobođenjem od Monarhije predstave silama Antante. Rat je započeo nakon atentata na nadvojvodu Franju Ferdinanda Habsburškog za vrijeme njegovog posjeta Sarajevu 28. srpnja 1914. Budući da u sastavu Austro-Ugarske Monarhije, Hrvatska i Slovenija ratuju na strani Centralnih sila, političari odlaze u emigraciju i već 1915. godine osnivaju Jugoslavenski odbor čiji je predsjednik Ante Trumbić. Cilj je odbora oslobođenje južnoslavenskih zemalja i njihovo ujedinjenje sa Srbijom i Crnom Gorom u jednu državu.⁴ No, srbijanska vlada koju je vodio Nikola Pašić imala je za prvotni cilj zauzimanje svih teritorija južnoslavenskih zemalja i stvaranje Velike Srbije. Zbog toga vlada Kraljevine Srbije proračunato surađuje s Jugoslavenskim odborom.

U Austro-Ugarskoj Monarhiji na prijestolje dolazi car Karlo koji želi riješiti unutarnje probleme i zbog toga u svibnju 1917. godine saziva Carevinsko vijeće. Na zasjedanju su prisutni političari Istre, Dalmacije i Slovenije koji osnivaju Jugoslavenski klub. Jugoslavenski klub svoj je cilj opisao u Svibanjskoj deklaraciji koju je pročitao predsjednik Anton Korošec. Klub se izjasnio za ostanak južnoslavenskih zemalja unutar Monarhije, ali pod federativnim uređenjem. Potaknuti Svibanjskom deklaracijom Jugoslavenski je odbor u lipnju 1917. godine na Krfu održao konferenciju s

³ Usp. S. PRIBIĆEVIĆ, *Diktatura kralja Aleksandra*, Zagreb, 1990., 15-18.

⁴ Usp. I. ŽEBEC ŠILJ, Pregled općeg političkog stanja u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevina Jugoslavija, u: *Studio lexicographia* 12(2018.)22., 27-45., ovdje 27-28., Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/213580> (15.1.2019.).

predstavnicima srpske vlade. Na konferenciji se raspravljalo o imenu države, pismu i vjerskim zajednicama, dinastiji koja će vladati, ali najviše o pitanju unutarnjeg uređenja države oko kojeg se delegacije nisu slagale. Zaključci konferencije obuhvaćeni su u Krfskoj deklaraciji u kojoj je zapisano da će po završetku rata dijelovi Monarhije naseljeni Slovincima, Hrvatima i Srbima ući u zajedničku državu s Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom. Država će biti ustavna, parlamentarna i demokratska monarhija kojom će vladati dinastija Karađorđević, a o samom Ustavu raspravljat će se poslije uspostave države.⁵

Tijekom 1918. godine sve je očitiya želja Južnih Slavena za odvajanjem od Austro-Ugarske Monarhije i njihovo ujedinjenje s Kraljevinom Srbijom u jednu državu. Hrvatski političari poduzimat će razne korake. Jugoslavenski će klub sa strankama koje zastupaju ideju jugoslavenstva potpisati Zagrebačku rezoluciju kojom zahtijevaju jednu državu Slovenaca, Hrvata i Srba. Jugoslavenski odbor potaknut, pak, neprihvatanjem Krfske deklaracije od srpske vlade, sudjeluje na kongresu potlačenih naroda Monarhije u Italiji. Očekujući konačan slom Austro-Ugarske Monarhije u listopadu 1918., politički predstavnici Hrvata, Slovenaca i Srba osnivaju privremeno Narodno vijeće kojem je predsjednik Anton Korošec, potpredsjednik Antun Pavelić (stariji) te drugi potpredsjednik Svetozar Pribićević. Srpski delegati zahtijevaju centralističko uređenje i jakog vojnog vođu, a Hrvati zahtijevaju federalno uređenje u kojem bi države zadržale određena prava. Sredinom listopada Hrvatski sabor objavljuje da će odluke Narodnog vijeća o pitanju ujedinjenja biti obvezujuće. Sve veze s Austro-Ugarskom Monarhijom Sabor raskida 28. listopada 1918. godine, a već idućeg dana Hrvatska, Slovenija, Rijeka i Dalmacije proglašavaju neovisnost. Narodno je vijeće 31. listopada 1918. godine obavijestilo sile Antante o stvaranju nove države Slovenaca, Hrvata i Srba.⁶

Na sjednicama Narodnoga vijeća tijekom studenoga dolazilo je do sukoba između zastupnika koji požuruju ujedinjenje i onih koji zahtijevaju oprezniji pristup ujedinjenju. Jedan od zastupnika koji zagovara opreznost je i Stjepan Radić, predsjednik Hrvatske pučke seljačke stranke. Uvijek je u svojim govorima na sjednicama Narodnog vijeća isticao poziv na opreznost: „Gospodo! (...) Još nije prekasno! Ne srljajte kao guske u maglu“.⁷ Oni koji su požurivali ujedinjenje bili su okupljeni oko Hrvatsko - srpske

⁵ Usp. H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 40-42.

⁶ Usp. E. GITMAN, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, Zagreb, 2019., 33-34.

⁷ Usp. I. ŽEBEC ŠILJ, Pregled općeg političkog stanja u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevina Jugoslavija, 29.; E. GITMAN, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, 37.

koalicije i požurivali su odlazak predstavnika Narodnog vijeća u Beograd. Predstavnici Narodnog vijeća 1. prosinca 1918. godine u Beogradu pred regentom Aleksandrom pročitali su molbu za ujedinjenje Države SHS i Kraljevine Srbije. Regent Aleksandar prihvaća i proglašava jedinstvenu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca.⁸ Hrvatski Sabor nikada nije prihvatio ni potvrdio proglašenje Kraljevine SHS te sa stajališta hrvatskoga naroda Kraljevina je nastala neregularnim putem; majorizacijom Srbije, njene dinastije, vlade, vojske, zakona i tradicije. Takva situacija izazvala je val demonstracija koje su predvodili domobrani u većim gradovima, no ona u Zagrebu završila je uz žrtve. Demonstracije domobrana potaknule su Narodno vijeće na ukidanje vojske, a u sam Zagreb dolazi pukovnik srpske vojske Milan Pribićević koji će raspustiti domobrane.⁹

Regent Aleksandar upleo se u uspostavu prve vlade Kraljevine SHS i umjesto izabranog Nikole Pašića, regent postavlja Stojana Protića kako bi tako mogao utjecati na samu vladu. Cilj vlade Kraljevine bio je centralizam i oduzimanje autonomnih prava pokrajinskim tijelima.¹⁰ Nova vlast izrazito se loše odnosila prema neistomišljenicima, jer svima koji su bili dio plemstva ili na visokim položajima u vojsci prijetio je politički progon. Svi oni otišli su u političku emigraciju gdje će osnovati Hrvatski komitet koji će za cilj imati postizanje hrvatske samostalnosti. Brzim ujedinjenjem bili su nezadovoljni i članovi Hrvatske pučke seljačke stranke, a slali su i prosvjednu notu predsjedniku Sjedinjenih Američkih Država kako bi se zauzeo za samostalnost Hrvatske. No, Sjedinjenje Američke Države i druge velike sile nisu ništa poduzimale, jer je mišljenje javnosti bilo da su Hrvati svojevrijem pristupili Kraljevini SHS.

Premda je Kraljevina SHS proglašena 1918. godine, ustavotvorna se skupština prvi put sastala 1920. godine, a na zasjedanju nije bilo hrvatskih i slovenskih predstavnika, kao niti članova Komunističke partije. Među svim predloženim nacrtima Ustava, izabran je prijedlog Radikalne stranke koja zastupa centralističko uređenje, što odgovara samoj vladi. Ustav je proglašen 28. lipnja 1921. godine, a po pravoslavnom blagdanu svetog Vida prozvan je Vidovdanskim ustavom. Ustavom je Kraljevina SHS ozakonjena kao ustavna i parlamentarna monarhija s centralističkim uređenjem, a podijeljena je na oblasti. Beograd je tako postao centar u kojem su se donosile sve važne odluke, s kraljem na čelu upravne vlasti koju dijeli s vladom i ministrima.¹¹ Zakonom o zaštiti države koji

⁸ Usp. H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 62-63.

⁹ Usp. D. PAVLIČEVIĆ, *Povijest Hrvatske. Drugo, izmijenjeno i prošireno izdanje*, Zagreb, 2000., 332-333.

¹⁰ Usp. H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 89.

¹¹ Usp. *Isto*, 91-93.

je donesen 2. kolovoza 1921. godine uvedene su teške kazne za svaku protudržavnu djelatnost. Vlast je krenula s progonom intelektualaca, javnih osoba i znanstvenika koji su bili Hrvati jer su smatrani antidržavnim elementom, a raspuštene su sve nacionalne i vjerske organizacije. Sva ta zastrašivanja i premlaćivanja provode orjunaši¹² Svetozara Pribićevića, a uživaju zaštitu srpske vojske i žandarmerije.¹³

Tijekom razdoblja od 1921. do 1929. godine promijenilo se sedamnaest vlada; neke su odstupile zbog uskraćenog povjerenja Narodne skupštine, druge na zahtjev samog kralja Aleksandra, što je samo pokazivalo njegov utjecaj na samu vladu. Zanimljivo je stvaranje Seljačko – demokratske koalicije između Stjepana Radića i Svetozara Pribićevića u borbi protiv velikosrpske politike. Zbog toga se u samoj Narodnoj skupštini stvaraju dva bloka; jedan je okupljen oko te su u njemu sve srpske stranke, a drugi je okupljen oko Seljačko – demokratske koalicije. Na zasjedanju skupštine 20. lipnja 1928. godine došlo je do incidenta kad je Puniša Račić, jedan od Radikala, za vrijeme svoga govora pucao prema hrvatskim zastupnicima. U pucnjavi su ubijeni zastupnici Pavle Radić i Đuro Basariček, a ranjeni Ivan Grandža, Ivan Pernar i Stjepan Radić. Nakon incidenta hrvatski zastupnici izlaze iz Narodne skupštine, a diljem Hrvatske održavaju se prosvjedi protiv vlasti. Vlast je tvrdila da nakon toga nije bila moguća parlamentarna suradnja s Hrvatima koji svojim zahtjevima ugrožavaju jedinstvo države. Zbog toga je kralj Aleksandar bio prisiljen uspostaviti apsolutnu kraljevsku vlast te je 6. siječnja 1929. godine uveo diktaturu kojom je ukinuo Vidovdanski ustav, raspustio skupštinu i uveo izvanredno stanje u zemlji.¹⁴ Samo devet mjeseci nakon proglašenja diktature kralj je Kraljevini SHS promijenio ime u Kraljevina Jugoslavija te je na taj način izbrisan svaki spomen nacionalnog identiteta. Mnogi su u početku podupirali diktaturu, no prolaskom vremena bilo je sve više onih koji su se protivili, a među njima ponajviše seljaci koji su bili opterećeni visokim porezima.

Proglašenjem diktature zabranjen je rad svakoj stranci pa tako i Hrvatskoj stranci prava koja je jasno zahtijevala nezavisnost Hrvatske. Vodeću ulogu u stranci tih godina preuzeo je dr. Ante Pavelić, jedan od zastupnika Narodne skupštine, koji je nakon uspostave diktature otišao u politički egzil. Napustivši Hrvatsku, Pavelić odlazi u Beč

¹² Orjunaši članovi Orjune (Organizacija jugoslavenskih nacionalista) teroristička grupa osnovana 1921. pri Demokratskoj stranci, a nakon raskola priključila se Samostalnoj demokratskoj stranci Svetozara Pribićevića. U programu joj je želja za uništenjem hrvatskoga suvereniteta i samostalnosti, a podržali su i Šestosiječanjsku diktaturu. Organizacija je raspuštena 1929. Usp. H. HITREC, *Hrvatska povjesnica*, 188.

¹³ Usp. D. PAVLIČEVIĆ, *Povijest Hrvatske. Drugo, izmijenjeno i prošireno izdanje*, 346-347.

¹⁴ Usp. S. PRIBIĆEVIĆ, *Diktatura kralja Aleksandra*, 42-51.

gdje u emigraciji zajedno s istomišljenicima dr. Branimirom Jelićem, Gustavom Perčecom, Ivanom Perčevićem, dr. Mladenom Lorkovićem i dr. Mile Budakom utemeljuje Ustašku revolucionarnu organizaciju. Pokret se poziva na pravašku tradiciju, a Kraljevinu Jugoslaviju naziva vrhuncem nijekanja hrvatske narodne samosvijesti. Tako je glavni cilj ustaške organizacije bilo rušenje Jugoslavije i stvaranje nezavisne hrvatske države bez obzira na sredstva. Zbog tog cilja, Pavelić se u Sofiji sastaje s makedonskim emigrantima s kojima dogovara suradnju pri ostvarivanju neovisnosti Hrvatske i Makedonije. Također, Pavelić se sastaje i s Vnutarnjom makedonskom revolucionarnom organizacijom (VMRO) s kojom dogovara suradnju protiv Kraljevine Jugoslavije. Ustaškom pokretu pristupaju hrvatski emigranti koji su zbog nezaposlenosti otišli na rad u Belgiju, Francusku i Njemačku. Pavelićev je ugled među njima porastao nakon što su ga u Jugoslaviji osudili na smrt. Sama akcija rušenja Jugoslavije zahtijevala je vanjsku političku pomoć, no osim Italije i Mađarske koje su imale teritorijalne pretenzije većina država bila je za jedinstvo Jugoslavije. Svoje konačno utočište Pavelić pronalazi u Italiji od koje ima financijsku pomoć i političku zaštitu, a kamp za svoje ustaše gradi i na teritoriju Mađarske.¹⁵

Iako je kralj Aleksandar 1931. godine darovao Oktroirani ustav kojim je formalno označen kraj diktature, ipak si je osigurao još bolji položaj. Novim je ustavom zajamčena sloboda tiska i misli, a dopušteno je i udruživanje s vjerskim ili religioznim osnovama. Uz Narodnu skupštinu na čijem je čelu Petar Živković, osniva se i Senat čiji zastupnici osnivaju Jugoslavensku nacionalnu stranku. Važno je istaknuti kako su oni koji su smatrani prijetnjom vlasti završili u zatvoru, poput Vladka Mačeka, a neki su, poput povjesničara Milana Šufflaya, ubijeni, dok je na neke neuspješno izvršen atentat, kao na političara i odvjetnika Milu Budaka.¹⁶

Nezadovoljstvo Hrvata jugoslavenskom vladom očituje se u povećanju broja članova desničarskih stranaka poput ustaškog pokreta. Ciljeve svojeg pokreta ustaše su prikazale kroz sedamnaest Ustaško – domobranskih načela koja su objavljena 1933. godine. U načelima je isticano da hrvatski narod ima „(...) svoje vrhovničko pravo po kojem on jedini ima vladati u svojoj državi (...)“, a sama državnost postoji od dolaska Hrvata na ove prostore.¹⁷

¹⁵ Usp. J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija i kolaboracija*, Zagreb, 2010., 31-32.

¹⁶ Usp. D. PAVLIČEVIĆ, *Povijest Hrvatske. Drugo, izmijenjeno i prošireno izdanje*, 367-368.

¹⁷ Usp. J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija i kolaboracija*, 382-383.

Ustaški pokret potaknut nezadovoljstvom Hrvata vladom počinje organizirati operacije protiv Kraljevine Jugoslavije. Održavali su skupove i javne govore, dijelili letke po selima Like, a zbog brzog kretanja i pomoći pristaša, vlastima se činilo kako je broj ustaša veći nego što su mislili. Ustaše su podmetali i tempirane eksplozivne naprave u međunarodne vlakove čije je odredište bilo Kraljevina Jugoslavija. One koje su eksplodirale usmratile su više osoba i izazvale veliku štetu, a neke su otkrivene i deaktivirane na vrijeme. Jedna od akcija ustaškog pokreta napad je i na žandarmerijsku postaju u Brušanima nazvan Velebitski ustanak, kojeg su žandari zaustavili na krajnje okrutan način. Osim ubijenih ustaša, spaljene su kuće i onima koji su im pomagali te je kažnjeno i cijelo hrvatsko stanovništvo toga kraja. Čitav incident dobio je veliki publicitet, što je možda povećalo i ugled ustašama.¹⁸

Tih se godina Kraljevina Jugoslavija pod utjecajem Francuske uključila u zaštitni pojas protiv boljševizma osnovavši u Beogradu Sveslavensko društvo za emigrante iz Rusije. Kraljevina je osnovala i savez Mala Antanta s Češkom i Rumunjskom želeći na taj način spriječiti povratak Habsburgovaca na prijestolje. Iako je Kraljevina povezana s Francuskom, kralj Aleksandar će se pokušati približiti Njemačkoj, gdje je na vlasti Adolf Hitler s nacistima. Taj pokušaj izaziva Francusku, koja kako bi zadržala Kraljevinu Jugoslaviju uz sebe počinje razmjenjivati državne posjete na relaciji Pariz – Beograd. Sav taj međunarodni metež ide u prilog ustašama koji u svojim logorima počinju izdavati novine na talijanskom, njemačkom i francuskom jeziku kako bi obavijestili međunarodnu političku javnost o svojim željama za samostalnom Hrvatskom. Shvatili su da će svoj cilj samostalne Hrvatske postići samo ako se Kraljevina Jugoslavija raspadne, a to su mogli postići izvršenjem atentata na kralja Aleksandra. Iako je prvi pokušaj atentata 1933. godine propao, nova se mogućnost pojavila kad je najavljen kraljev posjet Francuskoj u jesen 1934. godine. Za drugi atentat zajedno surađuju ustaše i VMRO, uz znanje talijanske vlasti. Atentat je izvršen 9. listopada 1934. godine na ulicama Marseillea te je uz kralja Aleksandra smrtno pogođen i francuski ministar Louis Barthou. Atentatora Makedonca Velička Kerina policija je na mjestu ubila, a ostali su uhićeni i kasnije osuđeni na doživotni zatvor. Stvarne organizatore atentata Eugena Didu Kvaternika i Antu Pavelića francuski je sud u njihovoj odsutnosti osudio na smrt. Ustaše smatraju da su izvršenjem atentata slomili Kraljevinu Jugoslaviju što će dovesti do njezinog raspada.¹⁹

¹⁸ Usp. *Isto*, 32-33.

¹⁹ Usp. D. PAVLIČEVIĆ, *Povijest Hrvatske. Drugo, izmijenjeno i prošireno izdanje*, 371-372.; H. MATKOVIĆ, *Povijest Jugoslavije*, 132-134.

Zbog atentata svi su politički problemi u Kraljevini Jugoslaviji došli na međunarodnu diplomatsku pozornicu. Tako je Kraljevina Jugoslavija bila spremna pred Društvom naroda podignuti optužnicu protiv Italije i Mađarske, koje su smatrali odgovornima za izvršenje atentata. Mussolini je u studenom 1934. godine izjavio da neće Pavelića izručiti Kraljevini Jugoslaviji, ali kako bi umirio međunarodnu političku zajednicu, sve članove ustaškog pokreta okuplja na Liparskim otocima, a Pavelića zadržava u kućnom pritvoru u Torinu. Jedino je protiv Mađarske podignuta optužnica, a ona pak unutar svojih granica pokreće postupke protiv onih koje smatra krivima.

Iako do sloma Kraljevine Jugoslavije nije došlo, atentatom je omogućeno buđenje političkog djelovanja; u Hrvatskoj se obnavlja HSS, a i pojačano je djelovanje proustaških političara. Na prijestolje dolazi maloljetni kralj Petar II., no umjesto njega Kraljevinom Jugoslavijom vlada namjesničko vijeće na čijem je čelu knez Petar Karađorđević. Novu vladu 1935. godine sastavlja radikalni zastupnik Milan Stojadinović, a vlada se susreće s dva velika problema – s jedne strane to je integrirano jugoslavenstvo, a s druge je rješavanje hrvatskog pitanja, koje se ipak želi odgoditi za neka bolja vremena.²⁰

Hrvatsko pitanje žele riješiti HSS i Pavelić s ustašama koji vide rješenje u obraćanju međunarodnoj zajednici. Tako Pavelić traži pomoć od Njemačke, a sve objašnjava u elaboratu „Hrvatsko pitanje“ kojega 1936. godine šalje njemačkom ministarstvu vanjskih poslova. Pavelić u elaboratu navodi kako je Kraljevina Jugoslavija nastala protiv volje hrvatskoga naroda, ali i iznosi ciljeve svoga ustaškog pokreta. Za Pavelića cilj je pokreta uspostavljanje slobodne i nezavisne hrvatske države na cjelokupnom povijesnom i narodno zaokruženom području hrvatskoga naroda, jer je to ono što narod želi i na to ima pravo. Neprijateljima hrvatskoga naroda Pavelić smatra srpsku državnu vlast, međunarodno slobodno zidarstvo, židovstvo i komunizam. Pavelić je istaknuo kako beogradska diplomacija onemogućava ustaškom pokretu sklapati savezništva.²¹

Sklapanjem pakta između Kraljevine Jugoslavije i Italije u travnju 1937. godine, Mussolini „žrtvuje“ ustaše kojima ukida financijsku pomoć i raseljava ih po cijeloj Italiji. Zbog lošeg gospodarskog stanja, Kraljevina Jugoslavija bila je prisiljena na sklapanje

²⁰ Usp. I. ŽEBEC ŠILJ, Pregled općeg političkog stanja u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevina Jugoslavija, 38-39.

²¹ Usp. B. KRIZMAN, *Pavelić i Ustaše*, Zagreb, 1978., 235-240.

prijateljstva s nacističkom Njemačkom. Sklapanje prijateljstva značilo je ulazak nacističkih špijuna i širenje nacističke propagande u Kraljevini Jugoslaviji.²²

Vladko Maček uvjerio se kako vlada Milana Stojadinovića ne želi riješiti hrvatsko pitanje te uz srpsku opoziciju odlučuje stvoriti Blok narodnog sporazuma. Blok narodnog sporazuma zahtijeva od kneza Pavla sastavljanje narodne vlade u kojoj bi bili predstavnici svih stranaka. Zbog toga sastavljanje nove vlade knez Pavle povjerava Dragiši Cvetkoviću što Vladka Mačeka i HSS jako raduje. Maček će na sastanku početkom 1939. godine od Cvetkovića zahtijevati teritorijalno utvrđivanje Hrvatske i njezin poseban položaj s određenom autonomijom. Konačan dogovor postignut je 26. kolovoza 1939. godine kada je uspostavljena Banovina Hrvatska te formirana nova vlada s predsjednikom Cvetkovićem i potpredsjednikom Mačekom. Tako je Banovina Hrvatska postala prva federalna jedinica unutar Kraljevine Jugoslavije, a sporazumom Cvetković – Maček predviđene su i promjene u Ustavu koje bi štitile nadležnosti Banovine.²³

Tih se godina u Hrvatsku vraća i odvjetnik Mile Budak, ustaški emigrant, koji je želio Mačeka približiti ustaškoj politici, što bi značilo pristajanje na to da se hrvatsko pitanje rješava uz pomoć Hitlera i Mussolinija. No Maček odbija takvo savezništvo, vjerujući da Hrvatska ne treba tražiti pomoć od Njemačke i Italije te da je Hrvatskoj bolje uz zapadne saveznike. Zbog toga je Hrvatska skori rat dočekala razjedinjena na lijeve i desne. Lijevi, koji su bili komunisti, očekivali su rat kako bi u Kraljevini Jugoslaviji proveli revoluciju kao u Rusiji, a desni su bili ustaše sa svojim pristašama koji su očekivali rat kako bi uz pomoć svojih saveznika osigurali neovisnu Hrvatsku. No, bilo je tu i onih koji su okupljeni oko Mačeka i HSS-a očekivali kako će doći do preustrojstva Kraljevine Jugoslavije u kojoj bi Hrvatska postala zasebna državna jedinica.²⁴

1.2. Židovi na tlu Kraljevine Jugoslavije

Na teritoriju Jugoslavije bile su prisutne dvije različite grane židovstva, svaka sa svojim vlastitim jezikom i vjerskom praksom. Prva su od njih Sefardi te im ime potječe od hebrejske riječi *sēphāradh*, što znači Španjolska - odakle dolaze u 14. stoljeću bježeći od španjolske inkvizicije. Naseljavaju se u većim gradovima uz obalu, a od 16. stoljeća u

²² Usp. I. PERIĆ (ur.), *Povijest Hrvata. Treća knjiga. Od 1918. do danas*, Zagreb, 2007., 86-87.; E. GITMAN, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, 56-57.

²³ Usp. H. MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb, 1994., 21-22.

²⁴ Usp. D. PAVLIČEVIĆ, *Povijest Hrvatske. Drugo, izmijenjeno i prošireno izdanje*, 386-387.; F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945.*, Zagreb, 1977., 48-49.

gradovima Beogradu, Skoplju, Sarajevu i Bitoli osnivat će svoje zajednice. Za vrijeme Osmanlijskog carstva Sefardi imaju građanska prava, vjersku i kulturnu autonomiju, a i dozvoljeno im je trgovanje diljem carstva, što doprinosi bogaćenju njihovih zajednica. Život u zajednicama organiziran je na tradicionalan i patrijarhalan način, a svi žive u velikim obiteljima. Kao dokaz vjerske snošljivosti u Bosni i Hercegovini bilo im je dopušteno nošenje muslimanskog fesa za kojega su ipak plaćali poseban porez i prirez, no za uzvrat njihovi su životi i imovina bili zaštićeni.²⁵

Druga su skupina Aškenazi koji se naseljavaju nakon vjerskog edikta o toleranciji cara Josipa II. u 18. stoljeću, a dolaze iz Mađarske i Njemačke. Naseljavaju se diljem Bosne i Hercegovine te Hrvatske i kao zajednica ulažu u obrazovanje mlađih generacija kako bi popravili svoje životne uvjete. Uskoro Aškenazi postaju dio najvišeg društvenog sloja i stvaraju ogroman kapital. Veliki broj obrta i trgovina Aškenazi otvaraju tijekom 19. stoljeća, što dovodi do izgređa kojima ih se želi otjerati u korist kršćanskih obrtnika i trgovaca. Ozakonjenjem ravnopravnosti Židova iz 1873. godine, omogućen je prodor i porast židovskog kapitala u industrijama Hrvatske i Slavonije.²⁶

U Europi je sve izraženiji porast modernog antisemitizma, što potiče stvaranje pokreta koji je svojstven židovskoj zajednici nazvan cionizam. Cionizam počiva na načelu jednakovrijednosti, zbog čega cionisti ističu kako nema ravnopravnosti bez jednakovrijednosti i od naroda među kojima žive zahtijevaju priznanje dostojanstva. Kao pokret, cionizam u Hrvatsku dolazi početkom 20. stoljeća sa židovskim studentima koji studiraju u Beču, Pragu i Grazu. Pokret je najviše maha uzeo u Osijeku gdje je održan i cionistički kongres 1904. godine, a zatim u Zagrebu, Slavonskom Brodu, Varaždinu i Vinkovcima odakle se širi u Bosnu i Hercegovinu te Srbiju.²⁷

Za vrijeme Prvog svjetskog rata hrvatska židovska zajednica na strani je Austro-Ugarske te muškarci služe u vojsci, a žene sudjeluju u radu dobrotvornih organizacija. Nakon rata nastaje nova država i privikavanje na život u njoj za Židove je tekao vrlo sporo. Židovske su zajednice 1929. godine ipak uspjele osnovati Nacionalni savez židovskih vjerskih općina na području Kraljevine Jugoslavije koji okuplja sve sefardske zajednice i zajednice Aškenaza. Nacionalni savez tako predstavlja sve Židove u

²⁵ Usp. E. GITMAN, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, 41-43.

²⁶ Usp. J. ZLATKOVIĆ WINTER, Židovi u Hrvatskoj: migracije, etno-socijalna obilježja, status i odnos s okolinom, u: *Migracijske teme* 11(1995)3-4, 329-342., ovdje 331., Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/126961> (2. 2. 2019.).

²⁷ Usp. L.J. DOBROVŠAK, Prvi cionistički kongres u Osijeku 1904. godine, u: *Časopis za suvremenu povijest* 37(2005)2, 479-495., ovdje 485-495., Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/103249> (8. 2. 2019.).

Kraljevini Jugoslaviji, no svaka je lokalna općina bila odgovorna za posebne aktivnosti kao što su briga za porez i školovanje djece. Njihov napredak bio je vidljiv u porastu broja stanovništva, stjecanju višeg standarda života i porastu broja židovskih studenata u visokoškolskom obrazovanju. Porast broja židovskih studenata kod drugih izaziva pobunu kroz koju od obrazovnih ustanova i vlasti zahtijevaju uvođenje upisne kvote, jer bi se tako smanjio broj Židova, a drugi bi dobili priliku. Zbog potrebe za obrazovanom radnom snagom vlada odbija zahtjev, a židovskim općinama dopušta osnivanje vjerskih, kulturnih i dobrotvornih organizacija. Imućnim Židovima to je omogućilo pomaganje siromašnijim članovima zajednice u obrazovanju što je umanjivalo njihovu bijedu. Vlast dopušta židovskim općinama da nakon pučkog školovanja njihovo vjersko obrazovanje u višim razredima osnovne i srednje škole financira pojedinac ili organizacija.

Tijekom vremena bilo je antisemitskih provokacija koje nisu dobile podršku kralja i vlade koji zagovaraju i ističu pravo na vjersku slobodu svojih građana. Stoga nikada u Kraljevini Jugoslaviji nije bilo organiziranog antisemitizma, jer se vlada trudila razviti atmosferu razumijevanja i suradnje među različitim vjerskim i etničkim skupinama. Unatoč trudu Kraljevine Jugoslavije za sprječavanjem antisemitizma, već od 1929. godine antisemitizam, uz njegovu propagandu, biva u konstantnom porastu.²⁸

Tridesetih godina 20. stoljeća antisemitizam je na vrhuncu. U Njemačkoj na vlast dolazi Adolf Hitler koji postaje inicijator i provoditelj svih protužidovskih mjera. U Njemačkoj i svim zemljama pod njemačkim utjecajem od 1933. godine započinje progon Židova, što izaziva novi val migracija. Jedan val imigranta dolazi i u Kraljevinu Jugoslaviju te njima pomažu Židovske bogoštovne općine, ali i zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac sa svojim Odborom za pružanje humanitarne pomoći. Kraljevina Jugoslavija svoju politiku prema imigrantima usklađuje s politikom ostalih europskih zemalja, a očekujući novi val izbjeglica iz Rumunjske uvodi i vizni režim.²⁹

U Kraljevinu Jugoslaviju od 1938. godine dolaze Židovi iz Austrije, Mađarske, Čehoslovačke i Poljske koji su imali u planu preko luka Split i Sušak otploviti prema Americi ili Palestini. To je bilo moguće sve do 1940. godine i ulaska Italije u rat, kad plovljenje Jadranom postaje nemoguće te mnogi Židovi prisilno ostaju u Kraljevini Jugoslaviji. Zbog početka provođenja represivne imigracijske politike, mnogi su Židovi

²⁸ Usp. E. GITMAN, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, 45-49.

²⁹ Usp. J. ZLATKOVIĆ WINTER, *Dijaspora Židova u Jugoslaviji*, 169.; A.M. GRUENFELDER, *Sustigla ih Šoa. Strani židovski izbjeglice u Jugoslaviji (1933.-1945.)*, Zagreb, 2018.,7.

bili prisiljeni koristiti se ilegalnim načinima ulaska u Kraljevinu Jugoslaviju. Oni koji su ušli na ilegalan način Ministarstvo unutarnjih poslova smješta u mjesta prisilnog boravka do konačnog rješenja njihovog pitanja. Kako bi što prije riješili problem s izbjeglicama, vlasti dopuštaju odlaske u konzulate po vize koje bi im omogućile odlazak. Sve izbjeglice po dolasku svojim domaćinima pričaju strašne priče o nacističkim postupcima prema Židovima u svojim državama, nagovarajući tako svoje domaćine na bijeg u Italiju.³⁰

Židovi su u Kraljevini Jugoslaviji do rata živjeli asimilirano. Neki su prešli na katoličku vjeru, drugi su pohrvatili svoja prezimena, a većina je imala susjede i prijatelje Hrvate s kojima se družila. Mnogi su smatrali da je bijeg nepotreban, nakon što su stekli takozvani arijevske identitet koji ih je po njihovom mišljenju štutio. Najveća tragedija židovskog naroda na području Kraljevine Jugoslavije započela je 6. travnja 1941. godine, okupacijom jugoslavenskog teritorija koji je podijeljen između Njemačke i njezinih saveznika. Mađarska je sebi uzela istočni dio od Dunava, Bačku s oko 16 000 Židova i Banat s 4 200 Židova. Njemačka je okupirala Srbiju, Vojvodinu i sjevernu Sloveniju koje su zajedno imale približno 12 500 Židova. Italija je okupirala Dalmaciju, Crnu Goru i Kosovo koji su zajedno imali malo više od 1 000 židovskih stanovnika. Bugarska je sebi pripojila jugoslavenski dio Makedonije, dijelove južne Srbije te jako mali dio Kosova s oko 7 700 Židova. Najveći dio Židova ostao je na teritoriju koji je dobila NDH. Hrvatska i Slavonija zajedno su imale oko 25 500 Židova, dok je na teritoriju Bosne i Hercegovine bilo njih oko 14 000. Židovsko vodstvo u Hrvatskoj nakon napada nije imalo konkretnih uputa za svoje članove, a vodstvo u Sarajevu svojim je članovima reklo neka ostanu u svojim domovima i čekaju daljnje upute. Iako su dobili uputu da ostanu, imućniji Židovi grada Sarajeva bježe samo nekoliko dana nakon napada na Kraljevinu Jugoslaviju. Ostale su siromašnije židovske obitelji, uvjerenе da im neće biti ništa, jer je antisemitska propaganda bila usmjerena protiv bogatih Židova.³¹

1.3. Napad na Kraljevinu Jugoslaviju

Europom od 1. rujna 1939. godine bjesni novi rat kojeg je započela Njemačka napadom na Poljsku. Njemačka oko sebe okuplja sile Osovine, Italiju i Japan, s kojima će krajem rujna 1940. godine potpisati Trojni pakt. Silama Osovine suprotstaviti će se zemlje zapadne demokracije Velika Britanija, Francuska i Sjedinjene Američke Države,

³⁰ Usp. A.M. GRUENFELDER, *Sustigla ih Šoa. Strani židovski izbjeglice u Jugoslaviji (1933.-1945.)*, 7-13.

³¹ Usp. E. GITMAN, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, 65-66., 76., 81.

kojima će se 1941. godine pridružiti i Sovjetski Savez. Tijekom 1940. godine Hitler razmatra plan napada na Sovjetski Savez, a kako bi napad bio uspješan, na svojoj je strani morao imati Balkan. Kako bi to postigao, Hitler je morao završiti talijanski rat protiv Grčke i pridobiti Kraljevinu Jugoslaviju uz sile Osovine.

Početak 1941. godine jačaju diplomatski pritisci na Kraljevinu Jugoslaviju. Vlada Dragiše Cvetkovića 25. ožujka potpisuje protokol o pristupanju Trojnom paktu. Pristup Trojnom paktu bio je povod za vojni puč 27. ožujka, kojega je izvela skupina jugoslavenskih oficira povezanih s britanskom obavještajnom službom. Pučem je zbačena vlada Cvetković – Maček, uklonjeno kraljevsko namjesništvo, a kralj Petar II. dolazi na prijestolje i sastavljanje nove vlade predaje generalu Dušanu Simoviću. Antifašističke skupine u mnogim velikim gradovima održavaju i demonstracije s natpisima „Bolje rat, nego pakt“. Iako je izazvala vojni puč, vlada Dušana Simovića uvjerala je Berlin kako Kraljevina Jugoslavija ostaje dio Trojnog pakta.³²

Nakon vojnog puča Hitlerov se stav mijenja i on odlučuje vojno i politički uništiti Kraljevinu Jugoslaviju, što podupire i Mussolini. Hitler izdaje naredbu Direktiva 25, u kojoj je navedeno: „Unutarnje političke tenzije u Jugoslaviji pojačat ćemo političkim obećanjima Hrvatima“. Njemačka se propagandom služila kako bi se Hrvatima i Bosancima predstavila kao prijatelj koji ih dolazi osloboditi srpske diktature.

Napad na Kraljevinu Jugoslaviju započeo je u jutarnjim satima 6. travnja 1941. godine njemačkim bombardiranjem Beograda, nakon čega motorizirane kolone njemačke vojske kreću iz Austrije, Mađarske i Bugarske te talijanska vojska iz Istre i Rijeke.³³ Jugoslavenska vojska pružala je nedovoljan otpor jer je bila slabo naoružana, nesložna i demoralizirana, a i mnogi hrvatski vojnici dezertiraju jer odbijaju slušati zapovijedi srpskih oficira.

Kralj Petar II. i vlada pobjeći će u London 14. travnja i sa sobom ponijeti zlatne rezerve iz državne blagajne. Na svom putu njemačka je vojska 10. travnja zauzela Zagreb, kad je proglašena NDH, Sarajevo 15. travnja, a 17. travnja ušli su u Beograd. Ulaskom njemačke vojske u Beograd predstavnici jugoslavenske vlade koji su ostali potpisali su bezuvjetnu kapitulaciju čime je rat bio završen.³⁴ Slomom Kraljevine Jugoslavije njezin

³² Usp. H. MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 41-44.

³³ Usp. B. ZUCKERMAN, *Psihologija holokausta. Protužidovska propaganda u NDH i Srbiji 1941-1945.*, Zagreb, 2011., 2.

³⁴ Usp. *Isto*, 2.

je teritorij bio okupiran i podijeljen među Njemačkom, Italijom, Mađarskom i Bugarskom.

1.4. Proglašenje Nezavisne Države Hrvatske

Sve do vojnoga puča potkraj ožujka 1941. godine Njemačka je bila za očuvanje Jugoslavije, a tako isto mislila je i Italija. Hitlerov se stav mijenja nakon događaja od 27. ožujka i odlučuje se za razbijanje Jugoslavije, a njegove planove prihvaća Mussolini. Za daljnju politiku na području Kraljevine Jugoslavije Mussolini svoje planove veže uz ustaše koji se nalaze u Italiji, dok Nijemci računaju na HSS i Vladka Mačeka.

Nijemci su računali na suradnju s Mačekom jer je kao predsjednik HSS-a imao veliku podršku naroda, a i nije htio surađivati s Italijom. Iz toga razloga njemački generalni konzul Alfred Freundt pristupa Mačeku s ponudom da on proglasi neovisnu hrvatsku državu koja bi nastala nakon razbijanja Jugoslavije. Zbog iste zadaće uvjeravanja Mačeka da stupi na čelo neovisne države, u Zagreb će stići pukovnik SS-a Edmund Veessenmayer i izaslanik Ureda za međunarodne odnose nacističke stranke Walter Malttke. Maček je odbio ponudu i suradnju s Nijemcima, a dobivši obećanje o poštovanju sporazuma iz 1939. godine, odlazi u Beograd i ulazi u sastav vlade generala Simovića. Maček je to učinio vjerujući da ulaskom u Simovićevu vladu koja će ostati vjerna Trojnom paktu, svoju zemlju čuva od rata. Nakon Mačkovog odbijanja, Veessenmayer i Malttke uspostavljaju kontakt sa Slavkom Kvaternikom i ustaškim ogrankom s kojima dogovaraju da će oni proglasiti neovisnu državu.³⁵

Znajući da će doći do raspada Kraljevine Jugoslavije, Mussolini se u Rimu sastaje s Pavelićem kojem nudi pomoć oko dolaska na vlast u Hrvatskoj, pazeći na zadovoljavanje talijanski teritorijalnih pretenzija na jadransku obalu. Talijani će, stoga, prebaciti sve ustaše u Pistoju gdje se kreće s pripremama za skorašnji napad na Kraljevinu Jugoslaviju. Paveliću omogućuju korištenje radio postaje u Firenci s koje se svake večeri emitiraju propagandne emisije na hrvatskom jeziku. Već 1. travnja Pavelić izdaje odredbu Glavnog ustaškog stana br. 1 u kojoj govori da je vrijeme za obračun za neovisnost Hrvatske.

Ulazak njemačke vojske u Hrvatsku odgovarao je ustašama pod čijom bi zaštitom i sami mogli stupiti u akciju koju bi vodio Slavko Kvaternik. Nakon napada Njemačke i Italije na Kraljevinu Jugoslaviju na mnogim točkama bojišnice dolazi do pobune vojnika hrvatske nacionalnosti, koji se nisu htjeli boriti, a ni slušati zapovjednike srpske

³⁵ Usp. H. MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 45-49.

nacionalnosti. Znajući da su njemačke trupe blizu Zagreba, Veesenmayer planira sam čin proglašenja nove hrvatske države, ali i dobivanje Mačekove podrške za taj čin.³⁶

Također, 10. travnja 1941. godine u zgradi Hrvatskog radiše Slavko Kvaternik održava sastanak gdje nazočnima daje upute o održavanju mira u gradu do dolaska njemačke 14. oklopne divizije. Zatim se u Banskim dvorima Kvaternik sastao s Veesenmayerom s kojim zajedno odlazi u posjet Vladku Mačeku od kojega zahtijevaju potpisivanje izjave o odstupanju s vlasti te pisanu izjavu kojom podupire proglašenje NDH. Poslije posjete Mačeku, Slavko Kvaternik odlazi u Vlašku ulicu gdje preko radiostanice Zagreb čita izjavu o proglašenju Nezavisne Države Hrvatske.³⁷

„(...) Božja providnost i volja našeg saveznika, te mukotrpa višestoljetna borba hrvatskoga naroda i velika požrtvovnost našeg Poglavnika dr. Ante Pavelića te ustaškog pokreta u zemlji i inozemstvu: Odredili su da danas pred dan uskrsnuća Božjeg Sina uskrsne i naša nezavisna Hrvatska Država (...)“³⁸

Nakon Kvaternikovog obraćanja hrvatskom narodu, spiker Ivo Šrepel čita Mačekovu izjavu kojom poziva hrvatski narod na suradnju s novom vlasti:

„(...) Pozivam sav hrvatski narod da se novoj vlasti pokorava, pozivam sve pristaše Hrvatske seljačke stranke (...) da iskreno surađuju s novom narodnom vladom.“³⁹

Do Pavelićevog povratka, Kvaternik je zajedno s vodećim hrvatskim ustašama i disidentima iz HSS-a utemeljio Hrvatsko državno vodstvo kao privremenu vladu na čijem je čelu Mile Budak. Izdao je Kvaternik i nekoliko proglašenja, a najvažniji je Zakon o organizaciji hrvatske vojske. U procesu razoružavanja jedinica jugoslavenske vojske ustašama su pomogle paravojne organizacije HSS-a, koje su služile za očuvanje javnog reda i mira do dolaska ustaških emigranata.⁴⁰

Proglašenje NDH Pavelić je dočeka u Italiji, gdje nadgleda preuzimanje novih odora s hrvatskim oznakama i puški što su ih Talijani dali ustašama kako bi bili spremni na povratak u Hrvatsku. Već idući dan Pavelić se u Rimu sastaje s Mussolinijem koji obećava priznanje ustaške vlasti, a nakon tog sastanka odlazi u Pistoju odakle se s ustaškom emigrantskom skupinom uputio prema Trstu i Rijeci kako bi došli u Hrvatsku.⁴¹ Svoj put prema Zagrebu Pavelić prekida u Karlovcu gdje se sastaje sa Slavkom

³⁶ Usp. F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 69.

³⁷ Usp. B. KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, 384.

³⁸ Usp. Proglas Hrvatski narode!, u: *Narodne novine*, 105(11. travnja 1941.)1.

³⁹ Usp. F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, 70.

⁴⁰ Usp. J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija i kolaboracija*, 62-63.

⁴¹ Usp. H. MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske. Drugo, dopunjeno izdanje*, Zagreb, 2002., 62-64.

Kvaternikom, koji ga je izvijestio o samom proglašenju, ali i s Edmundom Veesenamyrom, posebnim njemačkim izaslanikom kojemu zahvaljuje za slobodu Hrvatske i izriče želju da ustaška vlast surađuje s Trećim Reichom. U Karlovcu se Pavelić još sastao i s Filippom Anfusom kojeg je Mussolini poslao kako bi pazio na talijanske interese prema Dalmaciji. Preko Anfusa Pavelić šalje brzojav Mussoliniju u kojem potvrđuje kako će pri utvrđivanju novih hrvatskih granica poštovati talijanska prava na Dalmaciju. Put prema Zagrebu nastavljen je u noći zbog straha za Pavelićevu sigurnost, stoga u sam grad ulaze u ranim satima 15. travnja 1941. godina i zauzimaju nekadašnju rezidenciju banova. Tako je Pavelić došao na vlast 15. travnja, a već sljedećeg dana imenovana je prva hrvatska vlada. Predsjednik vlade i ministar vanjskih poslova bio je sam Ante Pavelić koji je bio i Poglavnik države. Ministri pojedinih resora bili su istaknuti ustaški prvaci: dr. Osman Kulenović, dr. Mirko Puk, dr. Andrija Artuković, dr. Ivan Petrić, dr. Lovre Sušić, dr. Milo Budak, ing. Ivica Frković, dr. Jozo Dumandžić, dr. Milovan Žanić, a Slavko Kvaternik imenovan je ministrom hrvatskog domobranstva i zamjenikom Poglavnika.⁴²

Novonastalu državu NDH prvu su priznale Njemačka i Italija, a zatim i sve zemlje koje su bile saveznice osovinskih sila tj. članice Antikomiternskog pakta. S njima će NDH uspostaviti i održavati ne samo diplomatske odnose nego i gospodarsku suradnju i kulturne i sportske odnose. Vodstvo NDH očekivalo je i priznanje Vatikana, no odnos je nažalost ostao samo na opunomoćeniku koji boravi u NDH.⁴³ Iako su NDH priznali kao novu državu, Italija i Njemačka podijelile su hrvatski teritorij na dvije kontrolne zone: njemačka bi vojska kontrolirala sjeveroistočni dio, a talijanska vojska jugozapadni te bi dijelovi bili odvojeni demarkacijskom linijom.⁴⁴

Utvrđivanje granica NDH sa susjedima odvijalo se u nekoliko etapa. U vezi s njemačkom granicom nije bilo problema te je sve riješeno potpisivanjem bilateralnoga sporazuma 13. svibnja 1941. godine. Granica sa Srbijom uz pomoć Njemačke utvrđena je 7. lipnja na rijekama Dunavu i Savi, a istočna je granica bila na Drini. Kao i 1918. godine Mađarska je okupirala Baranju i Međimurje za koje su tvrdili da imaju povijesna prava te svoju vojsku nisu povukli sve do kraja rata 1945. godine. Najviše problema oko

⁴² Usp. J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija i kolaboracija*, 65-66.; Odredba o imenovanju Prve Hrvatske Državne Vlade, u: *Narodne novine* 105(17. travnja 1941.)4.

⁴³ Usp. D. PAVLIČEVIĆ, *Povijest Hrvatske. Drugo, izmijenjeno i prošireno izdanje*, 404-405.

⁴⁴ Usp. E. GITMAN, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, 205.

pitanja granice NDH je imala s Italijom koja je zahtijevala priključivanje Dalmacije Italiji.⁴⁵

Svoj odnos s Italijom NDH će urediti Rimskim ugovorima koji su potpisani 18. svibnja 1941. godine. Ugovorima je uređena granica između Italije i NDH, ali je Hrvatska izgubila veliki dio teritorija te su joj ostala područja bez velikih luka i grad Dubrovnik. Drugi dio ugovora odnosio se na zabranu gradnje vojnih objekata na jadranskoj obali. U trećem dijelu ugovora NDH se naziva kraljevinom, jer je Pavelić krunu kralja Zvonimira ponudio talijanskoj vladarskoj kući Savoy, kralju Viktoru Emanuelu III. Okrunjen je Amion od Savoye, koji si simbolički uzima ime Tomislav II., no kao kralj nikada nije kročio na hrvatsko tlo, budući da mu nitko nije mogao jamčiti sigurnost. Takva situacija odgovarala je Nijemcima i Paveliću koji nisu željeli da njegov dolazak u NDH izazove još veći metež. Ugovorom su još riješene i granice s područjima koja su pod talijanskom okupacijom; s dijelom Slovenije 15. srpnja, a s Crnom Gorom u listopadu 1941. godine. Rimski ugovori bili su na snazi sve do 9. rujna 1943. godine kada su „Državnopravnom izjavom o razrješenju Rimskih ugovora“ poništeni, a Dalmacija pripojena u sastav NDH.⁴⁶

U unutarnjoj podjeli NDH se vratila starom povijesnom ustroju na županije odnosno velike župe. Velike župe ustrojene su odredbom od 10. lipnja 1941. godine kao: „državna upravna oblast na određenom državnom području“. Od kolovoza 1941. godine uspostavljene su dvadeset i dvije velike župe: Baranja, Bilogora, Bribir i Sidraga, Cetina, Dubrava, Gora, Hum, Krbava i Psat?, Lašva i Glaž, Lika i Gacka, Livac-Zapolje, Modruš, Pliva i Rama, Pokupje, Posavje, Prigorje, Sana i Luka, Usora i Soli, Vinodol i Senj, Vrhbosna, Vuka i Zagorje. Velike su se župe dijelile na kotareve kojih je bilo oko sto pedeset, a kotarevi opet na općine kojih je bilo više od tisuću. Na čelu velike župe bio je župan koji je vodio građansku upravu i bio pouzdanik vlade, a imenovao ga je sam poglavnik. U jesen 1943. godine nakon kapitulacije Italije i poništavanja Rimskih ugovora, NDH je svojim velikim župama pridružila do tada talijanska područja, a u Zadru je osnovana još jedna velika župa Sidarga i Ravni kotari. Kako je bjesnio rat na području NDH tako je određeno da u kriznim situacijama vojni zapovjednici preuzmu poslove građanske uprave. Zadnje preustrojavanje velikih župa bilo je u srpnju 1944. kada su imenovane župe: Baranja, Bilogora, Bribir, Cetina, Dubrava, Gora-Prigorje, Hum, Krbava-Psat, Lašva-Rama, Lika-Gacka, Livac-Zapolje, Modruš, Pokupje, Posavje, Sana-

⁴⁵ Usp. D. PAVLIČEVIĆ, *Povijest Hrvatske. Drugo, izmijenjeno i prošireno izdanje*, 406-408.

⁴⁶ Usp. *Isto*, 405-406.;

Luka, Sidraga-Ravni Kotari, Usora-Soli, Vinodol-Podgorje, Vrhbosna, Vuka te Zagorje.⁴⁷

1.5. Vojne snage Nezavisne Države Hrvatske

Vojne snage NDH činilo je, s jedne strane, Domobranstvo koje je bilo redovna vojska i, s druge strane, Ustaška vojnica kao stranačka vojska. Proglašenjem NDH utemeljena je i vojska, čiji je vrhovni zapovjednik poglavnik Pavelić, a prvi ministar domobranstva vojskovođa Slavko Kvaternik sa zadaćom organizacije vojnih snaga. U svibnju 1941. godine Ministarstvo domobranstva dalo je izjavu kako je služenje u vojsci „časť za svakog rasno čistog Hrvata“, što je pokazatelj politike NDH po kojoj su iz javnog života isključivani Srbi i Židovi te im je bilo zabranjeno i služenje u vojsci.⁴⁸

Kako bi organizirao vojsku, Slavko Kvaternik oko sebe okuplja časnike koji su kao i on služili u austrougarskoj vojsci, ali isto tako i časnike Hrvate koji su napustili jugoslavensku vojsku te tako organizira zapovjednički sloj Domobranstva. Zapovjednikom kopnenih snaga Kvaternik imenuje generala Slavka Štancera, a zapovjednika zračnih snaga pukovnika Vladimira Krena, dok je zapovjednikom mornarice imenovan kontra – admiral Đuro Jakićin. General Vilko Begić biti će zadužen za opskrbu vojnih snaga, a general Milan Misler imenovan je zapovjednikom oružništva. Na čelo poglavnikovog vojnog suda postavljen je general Ivan Perčević, a ostali bivši austrougarski časnici poput generala Vladimira Laxa biti će postavljeni na razne funkcije u Ministarstvu domobranstva.⁴⁹ Svi zapovjednici koji su se odazvali postavljeni su u sam vrh zapovjedničkog lanca, dok je za popunjavanje ostatka časničkog sastava otvorena Domobranska akademija u kojoj se obučavaju pitomci u trajanju od dvije do četiri godine. Pri ustrojavanju vojnih jedinica i njihove veličine, zapovjedništvo se vodilo propisima njemačkih zapovjednika koje je smatralo da je za očuvanje reda i mira NDH dovoljan manji broj vojne snage. Tako se po uzoru na njemačku vojsku Domobranstvo sastojalo od kopnenih, zračnih i mornaričkih snaga. I Njemačka je na teritoriju NDH ostavila nekoliko jedinica koje su čuvale njemačke gospodarske interese.⁵⁰

Poseban dio vojnih snaga bilo je i oružništvo koje je utemeljeno u kolovozu 1941. godine kao „vojnički ustrojena straža koja je dio oružanih sila“. Smatralo se oružništvo

⁴⁷ Usp. R. BUĆIN, Prilog poznavanju institucija: zakonski okvir rada velikih župa NDH, u: *Arhivski vjesnik* 44(2001.), 209 -225., ovdje 209-214., Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/10298> (24. 2. 2019.), Upravna podjela Nezavisne Države Hrvatske, u: *Ustaša* 11(13. lipanj 1941.)2, 9.

⁴⁸ Usp. J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija i kolaboracija*, 472-473.

⁴⁹ Usp. F. JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945.*, 115.

⁵⁰ Usp. H. MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne države Hrvatske*, 85-86.

nasljednikom jugoslavenske žandarmerije, a bilo je zaduženo za očuvanje javnog reda i mira te brigu za sigurnost građana i njihove imovine. Djeluje u suradnji s ministarstvom unutarnjih poslova oko pitanja vezanih za javni red i sigurnost. Od lipnja 1942. godine, oružništvo je postalo dio Ustaške vojnice, kako bi na taj način bilo pod potpunijom kontrolom ustaškog pokreta. Zapovjednikom oružništva imenovan je pukovnik Vilko Pečinkar.⁵¹

Dio vojnih snaga bila je i Ustaška vojnica kao stranačka vojska, nastala od dobrovoljaca nakon raspada jugoslavenske vojske u mnogim dijelovima zemlje. Bila je povezana sa ustaškim pokretom u koji su mogli pristupiti samo Hrvati čiste političke i moralne prošlosti, dok samim vojnikom ustaške vojnice mogu biti samo oni najbolji i najhrabriji. Ulogu Ustaške vojnice određuju: „Odredba o ustrojstvu Ustaške vojske“, „Odredba o ustaškoj vojnici“ te „Odredba o sastavu Ustaškog pokreta“. To je bila stranačka vojska sa zadaćom osiguranja tekovina ustaške borbe i obrane hrvatskog naroda i NDH. Ustašku vojnici činile su redovna vojnica (stajaći djelatni sdrugovi), Ustaška nadzorna služba (UNS), Pavelićeva osobna garda (Poglavnikovi tjelesni sdrugovi), prometni sdrugovi, vojne akademije, pripremne ustaške bojne i Ustaški stegovni i kazneni sud. Ustaško upravno zapovjedništvo činio je stožer koji je bio u sjedištu velike župe, logor koji se nalazio u sjedištu kotara, tabor koji se nalazio u sjedištu grada ili općine i rojnici po selima. Glavni ustaški stan (vodstvo ustaškog pokreta) činili su poglavnik, doglavnik, doglavničko vijeće od najviše dvanaest članova, pobočnički zbor od najviše sedam članova.⁵²

Zakonskom odredbom u svibnju 1941. godine uspostavljeno je Ravnateljstvo za javni red i sigurnost (RAVSIGUR) kao redovita policijska ustanova u NDH, a za ravnatelja imenovan je Eugen Dido Kvaternik. Iako RAVSIGUR djeluje pod ministarstvom unutarnjih poslova, zapravo je u stvarnosti odgovaralo samom Paveliću. RAVSIGUR je osnovao Židovski odsjek i Odsjek za upravu logora koji se pitanjem Židova bave sve do sloma NDH.⁵³ Eugen Dido Kvaternik radio je i na uspostavi Ustaške nadzorne službe (UNS) kao specijalne policijske ustanove kako bi nadgledao cjelokupni rad ustaških organizacija koji treba biti u skladu s ustaškim načelima. UNS su činila četiri

⁵¹ Usp. J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941 – 1945. Okupacija i kolaboracija*, 474.

⁵² Usp. J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija i kolaboracija*, 475; Uvjeti za pristup u Ustašku vojnici, u: *Ustaša* 11(22. svibnja 1941.)1, 11.; Odredba o sastavu Ustaškog pokreta, u: *Ustaša* 11(3. srpnja 1941.)3, 15-16.

⁵³ Usp. D. KOVAČIĆ, *Uspostava i djelovanje policijskog i sigurnosno-obavještajnog sustava Nezavisne Države Hrvatske od 1941. do 1943. godine*, u: *Časopis za suvremenu povijest* 37(2005.)1, 83-99., ovdje 88-90., Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/8393> (3. 3. 2019.).

odjela: Osobni odsjek, to jest administracija, Ustaško redarstvo, Ustaška obavještajna služba te Ustaška obrana koja je bila posebna policija za organizaciju koncentracijskih logora. Za zapovjednika koncentracijskih logora Eugen Dido Kvaternik imenuje Vjekoslava Maksa Luburića.⁵⁴

Iako RAVSIGUR i UNS nisu bile administrativno uređene, obje su se policijske institucije NDH međusobno nadopunjavale što je pomoglo pri njihovom službenom ujedinjenju u siječnju 1943. godine u Glavno ravnateljstvo za javni red i sigurnost (GRAVSIGUR).⁵⁵

Kao članica Trojnog pakta NDH je nakon njemačkog napada na Sovjetski Savez, odlučila sudjelovati u ratu protiv boljševizma. Iz toga razloga od vojnih obveznika NDH, oformljavaju se posebne legionarske divizije koje su dio njemačke vojske, a odlaze na istočno bojište. Legionarske divizije činile su kopnene, zrakoplovne i mornaričke postrojbe koje su bile pod njemačkim zapovjedništvom. Prva oformljena divizija bila je 369. hrvatska ojačana pukovnija, koja je sudjelovala u borbama za Staljingrad. Kako je bjesnio rat protiv četnika i partizana, povećavao se broj vojnika NDH od kojih su se osim domobranskih postrojbi, oformile još dvije legionarske divizije koje su poslane na istočno bojište. Na teritoriju Bosne i Hercegovine djelovala je Crna legija od 1941. godine, koja je pod zapovjedništvom Jure Francetića, a kasnije Rafaela Bobana ratovala protiv četnika i partizana.⁵⁶

Podjela unutar vojnih snaga NDH nije bila dobra i onemogućavala je njihov razvoj. Postojao je ideološki jaz između domobranstva i ustaške vojnice. Domobranstvo nije bilo ideološki indoktrinirano i bilo je obična vojska, dok je ustaška vojnica bila indoktrinirana ustaškom ideologijom te je predstavljala stranačku vojsku posvećenu obrani režima. Takva podjela iscrpljivala je novčana sredstva, umanjivala borbenu učinkovitost i imala je za problem zapovjednu odgovornost. Tek se 1944. godine pristupilo ujedinjenju domobranstva i ustaške vojnice u Hrvatske oružane snage koje tako djeluju do kraja rata 1945. godine.⁵⁷

⁵⁴ Usp. Odredba o sastavu Ustaškog pokreta, u: *Ustaša* 11(3. srpnja 1941.)3, 15-16.

⁵⁵ Usp. D. KOVAČIĆ, *Uspostava i djelovanje policijskog i sigurnosno-obavještajnog sustava Nezavisne Države Hrvatske od 1941. do 1943. godine*, 92.

⁵⁶ Usp. D. PAVLIČEVIĆ, *Povijest Hrvatske. Drugo, izmijenjeno i prošireno izdanje*, 411.

⁵⁷ Usp. J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941 – 1945. Okupacija i kolaboracija*, 475.

2. Progon Židova

Iako su Židovi u Njemačkoj činili vrlo mali dio sveukupnoga stanovništva, nacisti su ih kroz svoju propagandu prikazali kao manje vrijednu rasu koja ima prljavu krv. Zbog toga su nacisti u svom programu imali kao cilj iskorijeniti svaki židovski utjecaj u politici, ekonomiji i kulturi. Nacisti su u Njemačkoj na vlast došli 1933. godine te su započeli provoditi svoj programski cilj.⁵⁸

Tijekom travnja 1933. godine nacisti su bojkotirali židovske trgovine ostavljajući na njima natpise: „Ne kupujte kod Židova”. Osim toga obilježavali su židovske odvjetničke urede te ordinacije židovskih liječnika, a Židovima koji su bili u opozicijskim strankama zabranili su obnašanje javne dužnosti. U svibnju su nacisti organizirali javno spaljivanje knjiga židovskih i demokratskih autora, a do rujna Židove su potpuno isključili iz kulturnih događanja.

Od dolaska na vlast nacisti su donijeli preko 400 antižidovskih zakona, a najvažnijima se smatraju Nürnberški zakoni⁵⁹ koje je na skupu nacističke stranke u rujnu 1935. godine proglasio Hermann Göring. Nacisti su Židovima zabranili posjećivanje restorana, kavana, hotela, kazališta te javnih kupališta i bazena. Dok je cijeli proces u Njemačkoj trajao pet godina, u Austriji se dogodio preko noći nakon Anschlusa u ožujku 1938. godine. Od travnja 1938. godine nacisti su popisivali i označavali židovsku imovinu, a tvrtke i banke u židovskom vlasništvu prošle su proces arijanizacije. U listopadu 1938. godine nacisti su iz Njemačke istjerali oko 17 000 Židova poljskoga podrijetla na granicu sa Poljskom koja ih nije prihvatila te su se Židovi našli na ničijoj zemlji. Taj događaj izazvao je početak progona u noći s 9. na 10. studenoga 1938. godine, kada je oko 30 000 Židova uhićeno i internirano u koncentracijske logore.⁶⁰

Objavom rata u rujnu 1939. godine Hitler je naglasio da će rat značiti uništenje židovskog utjecaja u Europi te stvaranje velikoga njemačkoga životnog prostora „Lebensrauma” na Istoku. Nakon okupacije Poljske nacisti su shvatili kako će morati

⁵⁸ Usp. B. ZUCKERMAN, *Psihologija holokausta. Protužidovska propaganda u NDH i Srbiji 1941-1945*, 84 – 85.

⁵⁹ Nürnberški zakoni proglašeni su 15. rujna 1935., a oni propisuju da je Židovima zabranjeno stupanje u brak s osobom arijske krvi, a zabranjeno je imati i spolne odnose s osobom arijske krvi. Nürnberškim zakonima građanska prava osigurana su samo osobama arijske krvi, a da će zakon definirati tko je Židov te ih podvrgnuti segregaciji i progonima. Usp. S. BRUCHFELD, P. A. LEVINE, *Pričajte to svojoj djeci... O holokaustu u Europi 1933.- 1945.*, Zagreb, 2018., 18.

⁶⁰ Događaj poznatiji kao Kristalna noć bio je najveći organizirani progon u modernoj povijesti. U toj noći uništene su i opljačkane na tisuće židovskih trgovina, vjerskih objekata te su vandalizirane židovske kuće i groblja. Stotine Židova su ubijene, a oko 30 000 židovskih muškaraca deportirano je u logore. Za sve je njemačka vlada optužila Židove te ih prisilila da za to plate kaznu, a oduzela im je i naknade osiguranja. Usp. S. BRUCHFELD, P. A. LEVINE, *Pričajte to svojoj djeci... O holokaustu u Europi 1933.- 1945.*, 23.

provesti rasne čistke kako bi se stvorio životni prostor za Nijemce i njima slične rase koje će zajedno tvoriti Treći Reich. Kako bi to ostvarili, nacisti su iselili više od stotinu tisuća Židova iz njihovih domova te ih smjestili u posebne dijelove grada, geta.⁶¹

Ključan korak u konačnom rješenju židovskog pitanja bile su deportacije milijuna Židova. Osim istočne Europe nacisti su bili u strahu da će ubijanje Židova u njihovim domovima izazvati otpor kod domaćeg stanovništva okupiranih zemalja. U rujnu 1941. godine dolazi odredba da svi Židovi na području Trećeg Reicha moraju nositi žutu Davidovu zvijezdu na odjeći, što ih razlikuje od ostalog stanovništva. Krajem listopada 1941. i početkom 1942. godine odlučeno je da se Židovi transportiraju u posebno izgrađene logore smrti u okupiranoj Poljskoj. Iz svih dijelova okupirane Europe Židovi su u stočnim vagonima transportirani u logore smrti kao što su Auschwitz, Belzec, Majdanek, Sobibor, Treblinka i Chelmno. Po dolasku u logore Židovima su oduzimate sve osobne stvari koje su ponijeli sa sobom, a zatim bi ih se razvrstavalo na one sposobne za rad i one nesposobne za rad. Među nesposobnima za rad najviše je bilo djece i starih koje bi čuvari logora vodili u plinske komore u kojima bi se ugušili plinom, a njihova tijela zatim bi bila spaljena u krematorijima. Oni koji su bili sposobni za rad dobili bi logorašku odjeću, često prugastu odoru koja je na sebi imala našiven broj po kojem su bili prozivani, a taj broj u nekim logorima bio bi Židovima tetoviran i na ruku.⁶²

Ustaški pokret u početku svoga djelovanje nije imao antisemitske stavove iz više razloga. Prvenstveno su svojim neprijateljima smatrali beogradski režim, a i sama ustaška ideologija nije bila kao nacistička i fašistička. Još jedan razlog bila je i povezanost Židova sa samim ustaškim pokretom, jer Vlado Singer, jedan od osnivača, bio je židovskoga podrijetla, a i nekoliko ustaških prvaka bilo je u braku sa Židovkama. Tek od sredine 1930 - ih Pavelić uvodi u ustašku ideologiju nacističke antisemitske teze kako bi se priklonio Hitleru. Ta usvojenost antisemitskih teza vidljiva je u Pavelićevom elaboratu Hrvatsko

⁶¹ Prema Direktivi šefa sigurnosti i tajne policije Reinharda Heydricha od 27. rujna 1939. godine. Odlučeno je da će se svi Židovi preseliti u geta, a to bi značilo bolju kontrolu nad njima te će ih kasnije lakše odvesti u logore. Prvi geto je uspostavljen još 1939., a do kraja rata diljem Poljske te istočne Europe formirano je preko stotinu geta. U njima su živjeli Židovi iz okolice, ali i Židovi koji su iseljeni iz Njemačke i Austrije. Život u getu ubrzo je postao nepodnošljiv zbog nedostatka hrane, loših higijenskih uvjeta te zbog nedostatka liječničke skrbi što je izazvalo porast broja umrlih. Kako bi barem malo održali moral, Židovi su organizirali koncerte i predstave u getima, a održavale su se sve dok umjetnici nisu bili deportirani u logore. Uspjeli su Židovi potajno održavati vjerske obrede iako su ih nacisti zabranili. Unutarnju organizaciju nacisti su prepuštali samim Židovima, a oni uspostavljaju židovska vijeća no zadaća vijeća bila je sastavljanje popisa za deportacije iz geta. Usp. S. BRUCHFELD, P. A. LEVINE, *Pričajte to svojoj djeci... O holokaustu u Europi 1933.- 1945.*, 24 -30.

⁶² Usp. S. BRUCHFELD, P. A. LEVINE, *Pričajte to svojoj djeci... O holokaustu u Europi 1933.- 1945.*, 34 - 64. Za više o temi holokausta.

pitanje iz 1936. godine, koje je adresirano na njemačko ministarstvo vanjskih poslova. U elaboratu Pavelić je Židove nazvao protudržavnim elementom jer se protive Hrvatskoj nezavisnosti. Razlog tome je, navodi Pavelić, židovska naklonjenost Beogradu koji im je omogućio zgrtanje hrvatskoga kapitala.⁶³

Odmah nakon proglašenja NDH, ustaški pokret pod utjecajem nacista započinje s antisemitskom politikom koja dovodi do „konačnog rješenja“, s ciljem stvaranja čistog hrvatskog prostora. Uvođenjem antisemitskih teza ustaška se politika uskladila s idejom „novoga europskoga pokreta“ u kojem je važna narodna zajednica, a u nju se ne mogu uklopiti oni s drugačijim karakteristikama kao što su Židovi i Romi koji su zbog toga osuđeni na kolektivno uništenje.⁶⁴

Kako bi se ostvarila ideja očuvanja hrvatske nacije i hrvatskoga prostora, vlada NDH 17. travnja 1941. godine donosi Zakonsku odredbu za obranu naroda i države, kojom je predviđena smrtna kazna za sve koji počine zločine protiv opstanka NDH. Odredbom su osnovani i izvanredni sudovi koji su za mjesec dana postali prijeki sudovi. Ova zakonska odredba nije se odnosila samo na Židove, ali je među Židovima i Srbima bilo najviše žrtava prijekog suda.⁶⁵

Dva dana poslije Zakonske odredbe o očuvanju hrvatske narodne imovine, poništeni su svi poslovi među Židovima, ali i između Židova i neke druge osobe koji su sklopljeni dva mjeseca prije proglašenja NDH. Ministarstvo narodnog gospodarstva je odlučilo u sva židovska poduzeća i trgovine postaviti nadzornike, čija je zadaća bila pratiti rad židovskih vlasnika.

Poslije uspostave svih državnih tijela, ustaška vlada pristupila je proglašavanju rasnih zakona po uzoru na nacističke zakone. Zbog ustaške želje za samoodržanjem narodne države trebalo je zakonski odrediti odnos prema tuđim rasnim zajednicama, za koje se smatra da negativno utječu na samu sudbinu hrvatskoga naroda. To je zahtijevalo rasnu politiku koja se tako počela ugrađivati u pravni sustav NDH s ciljem stvaranja čistog hrvatskoga prostora i očuvanja hrvatske nacije.⁶⁶

⁶³ Usp. B. ZUCKERMAN, *Psihologija holokausta. Protužidovska propaganda u NDH i Srbiji 1941-1945*, 3.

⁶⁴ Usp. *Isto*, 7.

⁶⁵ Usp. S. BRUCHFELD, P. A. LEVINE, *Pričajte to svojoj djeci... O holokaustu u Europi 1933.- 1945.*, 96.

⁶⁶ Usp. H. MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 154.; Zakonska odredba o sačuvanju hrvatske narodne imovine, u: *Narodne novine* 105(19. travnja 1941.)6.

2.1. Rasni zakoni protiv Židova u NDH

Izvještaj Novog lista objavio je kako na izradbi židovskoga zakona sudjeluju najbolji pravници i biolozi, a zakoni se rade po uzoru na njemačke rasne zakone, što je potvrdio i ministar pravosuđa dr. Mirko Puk. Vlada NDH tako je 30. travnja 1941. godine objavila zakonske odredbe koje predstavljaju temelj politike rasne isključivosti.⁶⁷

Prva je zakonska odredba o rasnoj pripadnosti, kojom se utvrđuje da je arijskog podrijetla „osoba koja potječe od predaka, koji su pripadnici europske rasne zajednice ili koji potječu od potomaka te zajednice izvan Europe“. Svoje arijsko podrijetlo osobe dokazuju vjenčanim ili krsnim listom predaka, prvog i drugog koljena (roditelja te djedova i baka). Građani islamske vjerske zajednice, svoje su arijsko podrijetlo dokazivali pismenim svjedočanstvima dvojice vjerodostojnih svjedoka koji su poznavali njihove pretke i znali da među njima nema osoba nearijskog podrijetla.

Po zakonskoj odredbi Židovom se smatra, osoba koja potječe „barem od troje predaka drugog koljena (djedovâ i bakâ), koji su Židovi po rasi“ koji su Mojsijeve vjere ili su se u toj vjeri rodili. Prema ovoj zakonskoj odredbi Židovima su smatrane i one osobe koje imaju dva židovska pretka drugoga koljena (djedovi i bake), ako su pripadale židovskoj vjeri i ako su imali bračnog druga Židova te njihova djeca. Židovom se smatraju svi stranci koji se nalaze u NDH, a na dan proglašenja NDH bili su Mojsijeve vjere, ali i oni koji „vrijede kao Židovi u smislu zakona zemlje, iz koje potječu“. Za provođenje zakonske odredbe zaduženo je ministarstvo unutarnjih poslova, koje osniva Rasno-političko povjerenstvo⁶⁸. Iako Rasno-političko povjerenstvo donosi mišljenja u „svim dvojbenim slučajevima rasne pripadnosti“, konačnu odluku na kraju donosi ministarstvo unutarnjih poslova. Zakonska odredba predviđa i iznimke kojima se osobama koje su do 10. travnja 1941. godine bitno zadužile hrvatski narod, Poglavnik osobno može priznati prava „koja pripadaju osobama arijskog podrijetla“.⁶⁹

Zakonskom odredbom o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskoga naroda, zabranjeno je osobama nearijskog podrijetla sklapanje braka s osobama arijskog podrijetla. Brak između osobe koja ima dva pretka Židova po rasi s osobom arijskog podrijetla mogao se sklopiti samo uz posebnu dozvolu, a izdaje je „Ministarstvo unutarnjih poslova po saslušanju Rasno-političkoga povjerenstva.“ Bila je zabranjena i bilo kakva intimna veza

⁶⁷ Usp. B. ZUCKERMAN, *Psihologija holokausta. Protužidovska propaganda u NDH i Srbiji 1941-1945*, 89.

⁶⁸ Rad Rasno-političkog povjerenstva regulirati će se zakonskom odredbom od 4. lipnja 1941.

⁶⁹ Usp. Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti, u: *Narodne novine* 105(30.travnja 1941.)16.

između osobe židovskoga podrijetla s osobom arijskoga podrijetla. Ako se netko ogriješio o zabranu počinio je „zločin oskrvnuća rase, te se kažnjava zatvorom ili tamnicom“. Odredba zabranjuje i zapošljavanje arijevskih žena mlađih od 45 godina u židovskim kućanstvima. Zakonskom odredbom bilo je isto Židovima zabranjeno isticanje hrvatske državne zastave te narodnih boja na svojoj odjeći.⁷⁰

Zakonskom odredbom o državljanstvu, državnim pripadnikom koji „stoji pod zaštitom NDH“ smatraju se samo osobe arijskoga podrijetla, što znači da su Židovi i Romi, kao osobe nearijskoga podrijetla, lišene državljanstva NDH te su ostali bez zaštite koja pripada državljanima.⁷¹

Posebno mjesto među zakonima zauzimaju sve zakonske odredbe o pitanju prijelaza s jedne vjere na drugu koje su donesene tijekom 1941. godine. Prvom zakonskom odredbom od 3. svibnja 1941. godine dokinuti su svi dotadašnji propisi o prijelazu, a određen je novi način prijelaza. Odredba od 30. srpnja 1941. godine nalaže kako sve osobe koje prelaze na katoličku vjeru moraju dobiti potvrdu o čestitosti kotarskog ili općinskog poglavarstva. Sve zakonske odredbe prvenstveno su se odnosile na pravoslavce koji su prelazili u Katoličku Crkvu. Iako se odredbe nisu odnosile na Židove, oni su sami zatražili prijelaz na katoličanstvo misleći da će se tako zaštititi od rasnih zakona. Vladina okružnica od 30. srpnja 1941. godine donosi objašnjenje kako Židov ostaje Židov bez obzira na prijelaz u Katoličku Crkvu.⁷² Posebno pitanje bili su mješoviti brakovi, gdje se postupalo ovisno o samom slučaju. Redovito su Židovke pri sklapanju crkvenog braka s Arijevcem prelazile na katoličku vjeru, a djeca iz tih brakova, iako poluarijevci, bila su pošteđena progona. Ako muškarac Židov sklapa brak sa ženom arijevske podrijetla, onda se prema tim brakovima postupalo ovisno od slučaja do slučaja.⁷³

Početak lipnja 1941. godine, konačno je organizirano Rasno-političko povjerenstvo pri Ministarstvu unutarnjih poslova, sa zadatkom izrađivanja „prijedloga i nacrtu zakona, zakonskih odredbi i naredbi“, koji se odnose na rasnu higijenu. U pitanju dvojbenih slučajeva, Rasno-političko povjerenstvo proučava karakter i duhovnost, preslušava svjedoke koji poznaju pretke, a sve to kako bi se došlo do zaključka o rasnom

⁷⁰ Usp. Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti Hrvatskog naroda, u: *Narodne novine* 105(30.travnja 1941.)16.

⁷¹ Usp. Zakonska odredba o državljanstvu, u: *Narodne Novine* 105(30.travnja 1941.)16.

⁷² Usp. G. GRBEŠIĆ, Prijelaz Židova u Katoličku Crkvu u Đakovačkoj i Srijemskoj biskupiji od 1941. do 1945., u: *Croatia Christiana periodica* 27(2003.)52, 155-169., ovdje 155-157., Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/12037> (2. 2. 2020.).

⁷³ Usp. A.M. GRUENFELDER, *Sustigla ih Šoa. Strani židovski izbjeglice u Jugoslaviji (1933.-1945.)*, 123.

podrijetlu osobe. Odredba propisuje da u Rasno-političkom povjerenstvu mogu raditi samo osobe pripadnici arijevske rase.⁷⁴

Na temelju Zakonske odredbe o zaštiti arijske krvi i časti hrvatskoga naroda, ministarstvo unutarnjih poslova izdalo je u lipnju 1941. godine, Naredbu o promjeni židovskih prezimena i označavanju Židova i židovskih trgovina. Naredbom je određeno da svi koji su svoje židovsko prezime promijenili, moraju vratiti ono koje su imali po završetku Prvog svjetskog rata. Određeno je da se židovskom tvrtkom smatra svaka tvrtka čiji su vlasnici ili jedan od vlasnika Židov po rasi, a svaka je tvrtka morala imati jasno istaknuti natpis „Židovska tvrtka“, a prekršitelj bi bio kažnjen novčanom kaznom ili kaznom zatvora.

Ovom naredbom propisano je da svi Židovi stariji od 14 godina moraju nositi žutu limenu pločicu koja na sredini ima veliko crno slovo Ž. Oznaku moraju nositi na lijevoj strani prsiju, a nose je pri svakom izlasku iz svog doma. Naredba dopušta da se od dužnosti nošenja židovske oznake oslobode svi „državni i samoupravni službenici“ dok su na radnom mjestu, te svi katolički svećenici, redovnice i redovnici židovskoga podrijetla ako nose svoje duhovno odijelo. Molbu za izuzeće od nošenja židovske oznake mogu predati i svi Židovi koji su u braku s osobom arijskoga porijekla, ako prilože krsni list svog bračnog druga i djece. Iako su oslobođeni od dužnosti nošenja židovske oznake, to nije značilo pravno izuzimanje od drugih rasnih odredbi.⁷⁵

Zakonskom odredbom o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskoga naroda, propisano je da Židovi po rasi „ne smiju nikakvom suradnjom utjecati na izgradnju narodne i arijske kulture“. Stoga je Židovima bilo zabranjeno raditi u društvenim i športskim ustanovama, zabranjeno im je bavljenje novinarstvom, književnošću, kazalištem te filmskom i likovnom umjetnošću.⁷⁶

Pitanjem židovske imovine bavilo se nekoliko zakonski odredbi. Identificiranje židovske imovine obavljalo se sa Zakonskom odredbom o prijavi imetka Židova i židovskih poduzeća. Sva imovina prijavljivala se Uredu za ponov koji je osnovan još u rujnu 1941. godine. Osim obveze prijavljivanja imovine Zakonskom odredbom o sprječavanju prikrivanja židovske imetka, Židovi su morali prijaviti i svu imovinu koja

⁷⁴ Usp. Naredba o ustrojstvu i djelokrugu rada rasnopolitičkog povjerenstva, u: *Narodne novine* 105(4. lipnja 1941.)43.

⁷⁵ Usp. Naredba o promjeni židovskih prezimena i označavanju Židova i židovskih tvrtki, u: *Narodne novine* 105(4. lipnja 1941.)43.

⁷⁶ Usp. Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda, u: *Narodne novine* 105(4. lipnja 1941.)43.

im je bila oduzeta u razdoblju od 10. travnja do 5. lipnja, te se svako buduće otuđivanje svake imovine koja je prelazila redovnu kućnu potrebu moglo prijaviti uz odobrenje Ministarstva narodnog gospodarstva.⁷⁷

Židovskom imovinom bavila se i Zakonska odredba o imovini iseljenih s područja NDH, proglašena 7. kolovoza 1941. godine, a provodilo ju je Državno ravnateljstvo za ponov. Imovina iseljenih, većinom židovska, stavila bi se pod mjere sigurnosti, a nakon što se vlasnik ne bi odazvao na poziv vlasti, ona bi se proglasila državnom. Ustaška je vlada nekretnine koje su bile namijenjene za poljoprivredu ustupala Zavodu za kolonizaciju, a stambene zgrade i zgrade poduzeća išle su u vlasništvo Državnog ravnateljstva za ponovu. Vlada je odlučila da dio imovine može ostati na uživanju nužnim nasljednicima ili bračnom drugu.⁷⁸

Zakonskom odredbom o podržavljenju imetka Židova i židovskih poduzeća od 9. listopada 1941. godine, Državno ravnateljstvo za ponovu bilo je ovlašteno da podržavi svu židovsku imovinu u korist NDH s naknadom ili bez naknade. Imovina koju Državno ravnateljstvo za ponovu može oduzeti jesu pokretnine, nekretnine, sve dragocjenosti i umjetnine te sva trgovačka i obrtnička poduzeća. Od siječnja 1942. godine, podržavljenom imovinom upravlja Državna riznica koja, kako bi obavljala tu funkciju, osniva Ured za podržavljeni imetak. U listopadu 1942. godine proglašena je druga Zakonska odredba o podržavljenju židovske imovine, kojom je propisano da Židovi u roku osam dana moraju predati sve vrijednosne papire i dragocjenosti koje su još uvijek u njihovom posjedu. Oni Židovi koji su „uživali u naravi svoje nekretnine“ mogu nastaviti i dalje živjeti u njoj, ali uz minimalne životne troškove. Oni koji su kupili židovsku imovinu od Ureda za podržavljeni imetak mogli su nastaviti s njezinim korištenjem. Oni koji su nezakonito došli u posjed židovske imovine morali su je prijaviti i predati Uredu za podržavljeni imetak.⁷⁹

Želeći doći do židovskih nekretnina, vlada je donijela nekoliko zakonskih odredbi: Zakonska odredba o ispražnjenju i naseljenju stambenih prostora iz razloga javne sigurnosti od 31. svibnja 1941. godine, Zakonska odredba o izvlasti zgrada u korist države od 9. lipnja 1941. godine te Zakonska odredba o ispražnjenju i naseljenju stambenih i

⁷⁷ Usp. Zakonska odredba o sprečavanju prikrivanja židovskog imetka; Zakonska odredba o prijavi imetka židova i židovskih poduzeća, u: *Narodne novine* 105(5. lipnja 1941.)44.

⁷⁸ Usp. N. KISIĆ KOLANOVIĆ, Podržavljenje imovine Židova u NDH, u: *Časopis za suvremenu povijest* 30.(1998)3, 429-453., ovdje 438., Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/214488> (6. 6. 2019.).

⁷⁹ Usp. B. ZUCKERMAN, *Psihologija holokausta. Protužidovska propaganda u NDH i Sbjriji 1941-1945*, 201-203.213.; N. KISIĆ KOLANOVIĆ, Podržavljenje imovine Židova u NDH, 438-439.

poslovnih prostorija za potrebe javnih ureda od 11. kolovoza 1941. godine. S tim zakonskim odredbama vlada je mogla Židove iseliti iz njihovih domova, te ih preseliti u dijelove grada za njih namijenjene.⁸⁰

Izvanrednom zakonskom odredbom i zapovijedi, od 26. lipnja 1941. godine Pavelić je optužio Židove za kolektivno širenje lažnih vijesti, a zbog toga će ih smještati „u zatočenička zbirališta pod vedrim nebom“. Isto tako, bilo kakva intervencija kako bi se pomoglo Židovima, smatrala se sabotажom. Javnosti je rečeno da su poduzete sve mjere kako bi se započelo s deportacijama „nepoćudnih“ ljudi u za njih pripremljena mjesta.⁸¹

Uhićenja i deportiranja Židova u logor bila su prisutna od svibnja 1941. godine, ali s masovnim deportacijama započelo se nakon Zakonske odredbe o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilan boravak u sabirne i radne logore. Zakonskom odredbom nepoćudna je osoba ona koja ugrožava javni red i sigurnost, a takvi će biti upućeni u sabirni ili radni logor. Prema odredbi boravak u logorima ne može biti kraći od tri mjeseca, ali ni duži od tri godine, a o trajanju odlučuje Ustaško redarstvo. Za osnivanje sabirnih i radnih logora na teritoriju NDH, bila je ovlaštena Ustaška nadzorna služba.⁸²

Od siječnja 1942. godine objavljivanjem Zakonske odredbe o nadležnosti za rješavanje židovskog pitanja, Ministarstvo unutarnjih poslova postalo je nadležno za rješavanje židovskoga pitanja. Bilo je i nesuglasica između Ministarstva unutarnjih poslova i Ministarstva narodnog gospodarstva oko pitanja židovskih radnika. Ministarstvo narodnog gospodarstva trudilo ih se zadržati zbog proizvodnje u poduzećima, a Ministarstvo unutarnjih poslova dijelilo im je propusnice da napuste NDH.⁸³

Svi rasni zakoni na teritoriju NDH bili su na snazi od svoga objavljivanja 30. travnja 1941. godine sve do 3. svibnja 1945. godine, kada u Narodnim novinama izlazi Zakonska odredba o izjednačavanju pripadnika NDH s obzirom na rasnu pripadnost. Danom njezinog objavljivanja, „prestaje među pripadnicima Nezavisne Države Hrvatske svako razlikovanje prema rasnoj pripadnosti“, a prestaju vrijediti i sve ostale zakonske odredbe o rasi.⁸⁴

⁸⁰ Usp. B. ZUCKERMAN, *Psihologija holokausta. Protužidovska propaganda u NDH i Srbiji 1941-1945*, 175.

⁸¹ Usp. *Isto*, 182.

⁸² Usp. Zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore, u: *Narodne novine* 105(26. studeni 1941.)188.

⁸³ Usp. N. KISIĆ KOLANOVIĆ, *Podržavljenje imovine Židova u NDH*, 440.

⁸⁴ Usp. S. BRUCHFELD, P. A. LEVINE, *Pričajte to svojoj djeci... O holokaustu u Europi 1933.- 1945.*, 106.

2.2. Odnos prema Židovima

Proglašenje NDH imalo je razoran učinak na svakodnevicu židovske zajednice na teritoriju NDH. Odmah po proglašenju, njemačka vojska, Gestapo i nova ustaška vlast započeli su sa pljačkom i uništavanjem židovske imovine. Po dolasku u Zagreb Gestapo je zauzeo zgradu Židovske bogoštovne općine te su uhitili nekoliko istaknutih Židova koje su držali kao taoce. Do kraja travnja 1941. godine ustaše su u logor Kerestinec zatvorile veću skupinu židovskih odvjetnika koji su bili zatvoreni do naplate kontribucije. Ustaška vlada za prikupljanje kontribucije zadužila je zapovjednika redarstvenog ravnateljstva Eugena Didu Kvaternika, koji je, kako bi se procijenila vrijednost predane imovine, odmah u travnju osnovao Kontribucijski odbor. Zbog manjka stručnih osoba koje bi mogle procijeniti vrijednost imovine, vlada je iz logora Kerestinec pustila nekoliko odvjetnika kako bi mogli raditi za Kontribucijski odbor. Među puštenim odvjetnicima bio je i dr. Robert Glücksthal, čija je zadaća bila procjena vrijednosti u zlatu svih predanih umjetničkih djela, dragoga kamenja i srebra. Kontribucijski odbor u početku bio je zadovoljan skupljenim iznosom, no ipak je rok za potpunu isplatu produžio do siječnja 1942.⁸⁵

Već u prvim tjednima postojanja NDH, ustaše su raznim propisima i odredbama željeli Židove isključiti iz javnoga života. Među prvim odredbama bila je ona o zabrani korištenja javnih kupališta, a zatim je Židovima bilo zabranjen odlazak u kavane, restorane te kina i kazališta. Pravna diskriminacija Židova temeljila se na antisemitskim zakonima koji se objavljuju od sredine travnja. Tako su Židovi izgubili državljanstvo, građanska prava, svoju imovinu, pravo na školovanje te svaki oblik zaštite od države.

Novine su svakodnevno diljem NDH izvještavale o zabranama koje su izrečene protiv Židova pa se tako Židovi nisu smjeli zadržavati na „javnim šetalištima i perivojima“. Svaki grad odlučivao je o mjerama koje će izreći protiv židovske zajednice svoga grada.

Tako je Redarstveno ravnateljstvo grada Sarajeva dopustilo Židovima kretanje po gradu u vremenu od „8 sati ujutro do 6 sati popodne“, nakon čega moraju biti u svojim domovima. Gradske su vlasti Židovima dopustile vožnju tramvajskim prikolicama, ali morali su biti na zadnjoj platformi. Židovi grada Sarajeva morali su po zapovijedi

⁸⁵ Usp. N. LENGEL KRIZMAN, Logori za Židove u NDH, u: *Zbornik radova Antisemitizam Holokaust Antifašizam*, KRAUS Ognjen (ur.), Zagreb, 1996., 91-103., ovdje 91-92.; E. GITMAN, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945.*, 92-93.

Redarstvenog ravnateljstva odlaziti na rad u okolici grada, a hranu im je za vrijeme posla osiguravala bogoštovna općina.

Mnoge župe zapovjedile su svim Židovima predati sva vozila, kamione, automobile, motocikle, jedrilice, kao i svo gorivo te rezervne dijelove. Osim vozila Židovi su morali predati sve manje aparate, kinoprojektore, fotoaparate, pišaće strojeve te mnoge druge stvari. Tako su Židovi u gradu Sisku po zapovijedi Državnog vođe za tjelesni odgoj i šport morali predati sve vunene džempere, rukavice i cipele za skijanje te same skije. One koje su uhvatili u skrivanju tih traženih predmeta bili su kažnjeni po ustaškom zakonu.

Mjera kojom su ljudi bili najviše pogođeni bila je iseljavanje iz njihovih domova. Tako su ustaške vlasti u svibnju 1941. godine donijele odluku kojom se Srbi i Židovi nastanjeni u sjevernim, elitnijim četvrtima moraju preseliti u južne dijelove grada Zagreba. Za samo preseljenje Židovi su imali rok od osam dana te oni koji se nisu preselili u zadanom roku bili su izbačeni iz svojih domova i sve su im stvari oduzete. Brigu o praznim stanovima preuzeo je Gradski stambeni ured, osnovan u lipnju 1941. godine, čija je zadaća bila dodijeliti stanove onima koji su ispunjavali kriterij ustaške vlasti. Stanovi su dodijeljeni ustaškim činovnicima, povratnicima iz emigracije, a vile u elitnijem dijelu grada dodijeljene su državnom vrhu – ministrima i drugim visokim dužnosnicima ustaške vlasti.⁸⁶

Obveza nošenja židovske oznake uvedena je još tijekom travnja i svibnja 1941. godine, jer su vlasti željele prokazati neprijatelje hrvatskoga naroda. Zagrebački Židovi javili su se Redarstvenom ravnateljstvu gdje su preuzeli „židovske legitimacije“, koje su obvezni nositi muškarci u dobi od 16 do 60 godina. Krajem svibnja 1941. godine u ured Redarstvenoga ravnateljstva morali su se javiti svi Židovi bez obzira na spol i dob, a pri tom javljanju svi su dobili oznake. Stoga su se židovske oznake mogle vidjeti na dječjim kolicima, ali i na vjerskim odjelima svećenika i redovnica židovskoga podrijetla. Prvotna oznaka bila je od dvije žute krpe s Davidovom zvijezdom koje su se nosile na vidljivom mjestu na lijevoj strana prsa i na leđima. Sredinom lipnja 1941. godine zagrebački Židovi morali su se opet javiti Redarstvenom ravnateljstvu, a tada su dobili novu oznaku: žutu limenu pločicu s velikim slovom Ž koju su morali nositi svi stariji od 14 godina. Posljednji put zagrebački Židovi Redarstvenom ravnateljstvu morali su se javiti u rujnu

⁸⁶ Usp. B. ZUCKERMAN, *Psihologija holokausta. Protužidovska propaganda u NDH i Sbjriji 1941-1945.*, 168-181.; S. BRUCHFELD, P. A. LEVINE, *Pričajte to svojoj djeci... O holokaustu u Europi 1933.- 1945.*, 97.

1943. godine, kad su u gradu ostali samo oni u mješovitim brakovima i oni s dodijeljenim statusom „počasnih arijevca“.

Židovi u Osijeku javili su se Redarstvenom ravnateljstvu u svibnju 1941. godine, kad dobivaju žutu traku s natpisom „Židov“, koju moraju nositi na nadlaktici lijeve ruke, sve do sredine lipnja kad dobivaju žute limene pločice s velikim slovom Ž. Drugi puta su se Židovi grada Osijeka javljali tijekom 1943. godine, a zadnje javljanje bilo je u veljači 1944. godine.

Obvezno javljanje Židova Redarstvenom ravnateljstvu bilo je i u Sarajevu. Oni koji bi pokušali izbjeći javljanje bili su kažnjeni novčanom kaznom ili kaznom prisilnoga rada. Od lipnja 1941. godine sarajevski Židovi obvezni su nositi žutu traku s Davidovom zvijezdom i natpisima Židov i Jude. Oznaku su obvezni nositi svi u dobi između 16 i 60 pri svakom izlasku iz doma. Novu oznaku, limenu pločicu s velikim slovom Ž, sarajevski Židovi dobili su tek u rujnu 1941. godine. Iako je Židovima u Sarajevu prema običajima bilo dopušteno nositi muslimanski fes, nova im je ustaška vlast to izričito zabranila. Zadnji puta Židovi u Sarajevu javljali su se Redarstvenom ravnateljstvu u veljači 1944. godine.

Mnogim je Židovima nošenje oznake bilo izvor straha, nesigurnosti, ali i stigma koju su teško podnosili. Ipak, mjera nošenja židovske oznake nije imala u potpunosti planirani učinak izazivanja općeg oduševljenja u javnosti što se konačno vide „tlačitelji hrvatskog naroda“. Iako je bilo slučajeva gdje su pojedinci prokazivali i prijavljivali Židove koji nisu nosili oznake, mnogi su građani ipak osuđivali taj postupak javno izražavajući svoje neodobravanje tako što su, recimo, na ulici pozdravljali nepoznate Židove. Najveći protivnik te mjere bio je zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac, koji se zbog toga obratio i ministru unutarnjih poslova dr. Andriji Artukoviću: „Ali da se pripadnicima drugih narodnosti ili drugih rasa oduzme svaka mogućnost egzistencije i da se na njih udari žig sramote, to je već pitanje čovječnosti i pitanje morala“.⁸⁷

Želeći gospodarstvo osloboditi od utjecaja Židova, ustaška je vlast nizom zakonskih odredbi željela nacionalizirati židovsku imovinu. Proces podržavljenja židovske imovine nazvali su povratkom narodne imovine pod sloganom: „Židove je stigla ruka pravde – vraćamo ukradeno narodu“. Iako je imovina smatrana državnom, ipak je najvećim dijelom završavala u rukama osoba bliskih režimu, koji su sebi nezakonski

⁸⁷ Usp. B. ZUCKERMAN, *Psihologija holokausta. Protužidovska propaganda u NDH i Srijbi 1941-1945*, 127-137.; S. BRUCHFELD, P. A. LEVINE, *Pričajte to svojoj djeci... O holokaustu u Europi 1933.- 1945.*, 96.

prisvajali židovsku imovinu. Sama ustaška vlast nije razmišljala o potpunom gašenju proizvodnje u židovskim poduzećima, jer su u tome vidjeli potrebu da stanovništvo ostane zaposleno.⁸⁸

Tijekom 1941. godine pa sve do proljeća 1942. godine uništene su i opljačkane sinagoge u Vukovaru, Osijeku, Đakovu, Slavonskom Brodu, Sarajevu i Banja Luci te sinagoga u Zagrebu. Život je u mnogim židovskim zajednicama zamro, osim nekih aktivnosti koje su se ipak nastavile odvijati u Židovskim bogoštovnim općinama u Zagrebu te nešto malo u Osijeku. Židovske su bogoštovne općine preko Odjela za narodnu opskrbu pri Ministarstvu za obrt i trgovinu NDH bile dužne nabavljati dozvole za prijevoz hrane, medicinskih potrepština te građevinskog materijala za logore. Židovske bogoštovne općine zatražile su od vlade deblokadu bankovnih računa kako bi mogli uzdržavati logore, ali su se općine povezale i s inozemnim židovskim organizacijama iz ratno neutralnih zemalja koje su im slale pakete hrane i lijekova uz financijsku pomoć.

U židovskim su općinama u Zagrebu i Osijeku osnovani posebni odjeli nazvani Skrb za logore koji je imao neovisne financije, što je omogućavalo bolju skrb za logore. Židovska bogoštovna općina u Zagrebu, hranom i lijekovima opskrbljivala je dosta logora, a osim toga pomagala je svim preostalim članovima tako što je organizirala rad pučke kuhinje, dječjeg vrtića i škole, a starije je članove zbrinjavala u staračke domove. Općina je financijski pomagala članove obitelji kojima je netko bio interniran u logore te je omogućavala da obitelji nekako saznaju što je s njihovim članovima i da logoraši dobiju pisma svojih obitelji.⁸⁹

Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti omogućila je ustaškoj vladi da Židovu koji je do travnja 1941. godine bio dio ustaškoga pokreta dodijeli status „počasnog arijeveca“. Židovi koji su ostvarili to pravo te njihove obitelji bili su izuzeti od deportacija u logore. Takvu mogućnost iskoristili su Slavko Kvaternik, Ivan Perčević, Milan Žanić te Ivan Oršanić koji su bili u braku sa Židovkama te su njima i njihovim obiteljima osigurali status „počasnih arijeveca“ čime su ih spasili od deportacija.

Status „počasnih arijeveca“ dobili su i oni Židovi koji su zbog svoje profesije bili nezamjenjivi. Iz logora su tako izvučeni mnogi Židovi čije je zanimanje bilo važno za nastavak rada poduzeća te oni Židovi koji su bili dio državne uprave za koje su same

⁸⁸ Usp. H. MATKOVIĆ, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske*, 2002., 162-163.

⁸⁹ Usp. S. BRUCHFELD, P. A. LEVINE, *Pričajte to svojoj djeci... O holokaustu u Europi 1933.- 1945.*, 100.; N. LENGEL KRIZMAN, *Logori za Židove u NDH*, 96.

ustaše tvrdile kako su potrebni na tim funkcijama. Nekolicini Židova Ministarstvo unutarnjih poslova dalo je „posebnu dozvolu“ koja im je omogućavala boravak na teritoriju NDH, korištenje privatne imovine te pokretanje privatnih poslova.⁹⁰

S korisnom profesijom bili su i židovski liječnici, iako su mnogi do lipnja 1941. godine ostali bez posla i svojih ordinacija te bili internirani u logore. Preostali slobodni židovski liječnici okupili su se oko dr. Miroslava Schlesingera, a zajedno su osmislili plan za spašavanje svih židovskih liječnika. Plan je bio poslati židovske liječnike na misiju sprječavanja pandemije endemičnog sifilisa u Bosni i Hercegovini, a sam plan predstavljen je ministru zdravstva dr. Ivanu Petriću. Ustaška vlast plan odobrava, a sa židovskim liječnicima sklapa ugovor po kojem oni postaju zaposlenici vlade s primanjima sukladnim njihovim radnim iskustvom te obiteljskim statusom. Najvažnija stavka ugovora bila je izuzeće liječnika i njihove uže obitelji od deportacija u logore. Broj židovskih liječnika koji su se javili za odlazak u Bosnu i Hercegovinu bio je 146, od toga 19 liječnica, osim kojih je 27 židovskih liječnika svoju službu vršilo u domobranstvu.⁹¹

2.3. Propaganda protiv Židova

Proglašenjem NDH, ustaške vlasti preuzimaju sve novinarske redakcije, a novinari pristupaju ustaškom pokretu te postaju državni službenici sa zadaćom branjenja ustaške politike. Zakonskom odredbom o državnoj vladi NDH iz lipnja 1941. godine, o propagandi brine predsjedništvo vlade koje u kolovozu osniva Državni izvještajni promidžbeni ured (DIPU), koji djeluje do listopada 1942. godine nakon čega sve zadatke preuzima Glavno ravnateljstvo za promidžbu pri ministarstvu narodne prosvjete.⁹²

Ustaški je režim propagandom želio hrvatskom narodu prikazati tezu da je NDH zasnovana na vrijednostima „Nove Europe“ u kojoj nema mjesta za Židove. Isto tako, stanovništvu se moralo prikazati da NDH zbog rješavanja „židovskog pitanja“ zaslužuje biti dio „novog poretka u Europi“. Kroz propagandu se Židove prikazivalo kao najveće neprijatelje svih naroda pa su tako prikazivani i kao neprijatelji hrvatskoga naroda.⁹³

Protužidovska propaganda u NDH trajala je od travnja 1941. godine pa sve do svibnja 1945. godine, a provodila se u tri etape. Prva etapa je difamacija, uvodna propaganda koja je djelovala kao „psihološki sedativ“, a trebala je od javnosti učiniti

⁹⁰ Usp. J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija i kolaboracija*, 660-661.

⁹¹ Usp. E. GITMAN, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945.*, 139-143.

⁹² Usp. B. ZUCKERMAN, *Psihologija holokausta. Protužidovska propaganda u NDH i Srbiji 1941-1945*, Zagreb, 2011., 37-41.

⁹³ Usp. *Isto*, 143.

pasivne promatrače. U ovoj etapi Židove je trebalo ocrniti i osramotiti, prokazati ih kao glavne neprijatelje hrvatskoga naroda koji su ih na nečastan način izručili „srpskim nasilnicima“. Ovoj etapi pripadaju i sve novinske najave rješavanja židovskog pitanja njihovim progonom s teritorija NDH. Najviše medijske pažnje u prvoj fazi izazvala je odluka da Židovi moraju nositi židovsku oznaku, a novine su to popratile tekstovima kako hrvatski narod napokon vidi svoje neprijatelje.

Članak s difamirajućim sadržajem pod naslovom Mi prema Židovima, izlazi u studenom 1941. u novinama Ustaška mladež. Autor članka iznosi i one opće optužbe protiv Židova, okrivljujući ih za izazivanje Velikog svjetskog rata koji je jedino njima koristio „jer su tvornice oružja i municije bile u njihovim rukama i donosile nebrojne milijune“. Osim što su izručili hrvatski narod srpskim nasilnicima, Židovi su optuženi da pomažu u odnarođivanju Hrvata. Židove se optužuje i za širenje promiskuiteta među mladima, a njihove liječnike za poticanje i izvršavanje pobačaja koji su predstavljali kao „dužnost svake suvremene mlade dame, koja bi htjela sačuvati svoju svježinu“.

Druga je etapa dehumanizacija, a odnosila se na prenošenje svih vrsta zabrana koje su izrečene Židovima na teritoriju NDH. Tako se u novinama moglo čitati o tome kako Židovima više nije dozvoljeno posjećivanje kavana i restorana, zatim kretanje na javnim šetalištima i perivojima te obavijest o vremenu kad im je dozvoljeno kretanje po gradu. Mnoge novine popratile su i vijest kako razna društva isključuju Židove iz svojih redova, što je učinilo i društvo hrvatskih planinara Runolist. Sve su te zabrane od Židova učinile izvandruštvenu kategoriju, koja više nije zaštićena od države te je samim time izložena svim oblicima torture.

Treća etapa u propagandi je demonizacija, obilježena mistificiranjem Židova predstavljajući ih kao lukav i podao narod. U svrhu te propagande iskoristila se činjenica da Talmud nikada nije preveden na narodne jezike, nego je ostao na hebrejskom te tako nerazumljiv ostalim narodima. Židove se nazivalo kugom, rak - ranom države u kojoj žive, parazitima i bacilima koji uništavaju hrvatski narod, a riješiti ih se može samo ako ih se potpuno uništi. Stoga je antisemitizam prikazan kao želja za uništenjem zla, a Židovi su rasa zla te je zbog toga treba uništiti.⁹⁴

U svrhu propagande i širenja mržnje prema Židovima, u Zagrebu se u veljači 1943. godine održalo predavanje dr. Waltera Grossa pročelnika rasno-političkog ureda u Berlinu. Dr. Gross održao je predavanje o temeljima rasne politike, a završio ga je s tezom

⁹⁴ Usp. M. JAREB, *Mediji i promidžba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb, 2016., 817-819.; Mi prema Židovima, u: *Ustaška mladež* 1.(9. studenog 1941.)15, 5

kako Židove, koji su najgora rasa na svijetu, treba ukloniti iz Europi. Samo predavanje popratili su mnogi važni dužnosnici NDH, a i razne novine koje su izvještavale o predavanju.

Zbog propagande izdana je i brošura Podčovjek, s ciljem da objasni pozitivne učinke rasne politike koja se provodi u NDH. Uvodne riječi za brošuru napisao je Henrich Himmler vođa SS - a, koji tvrdi iako je podčovjek biološki sličan čovjeku, ipak je samo „strašna kreatura, samo pokušaj čovjeka“. Sama brošura puna je slika koje su trebale prikazati razliku između čovjeka koji se razvija stvara i gradi, a s druge strane njemu nasuprot je podčovjek prljava lutalica sumnjivoga pogleda koji je lijen i krade. Na slikama Židovi su prikazivani kao prljavi bradati razbojnici, odrpane lutalice koje potječu iz mračnih istočnih gradova.⁹⁵

Kako je sve više rastao partizanski pokret u NDH, tako je jačala i sama propaganda protiv partizana koji su prikazivani kao razbojnička banda koja ubija i pljačka, a vode ih Židovi - komesari koji slušaju zapovijedi iz Moskve. Tvrđilo se da Židovi uopće ne sudjeluju u borbama nego se skrivaju iza linija, a pljačkom sebi zgrću veliko bogatstvo.

U jednom svom govoru putem radio Zagreba, glavni ravnatelj za promidžbu Matija Kovačić osvrće se na Židove komuniste koji su „iskoristili partizanski ološ“ kojim su prepustili pljačkanje kako bi oni lakše došli do vlasti. U svom govoru Kovačić se obrušava i na najpoznatijeg Židova među partizanima, Titovog najbližeg suradnika Moše Pijade, za kojega tvrdi da je zbog svoje sadističke želje za krvi, zbog bilo kakvoga propusta bez milosti vodio na strijeljanje svoje suborce te tako na sebe navukao bijes samih partizana.⁹⁶

Sama propaganda imala je zadatak opravdati sve protužidovske mjere koje su poduzele ustaške vlasti u NDH, a to sve kako bi spriječile židovsko djelovanje u NDH pa i preko partizanskoga pokreta.

2.4. Izložba „Židovi“

Najveći propagandni događaj u NDH bila je izložba „Židovi“, nastala na primjeru nacističke izložbe „Vječni Žid“ iz 1937/38. godine koja se održala u Münchenu. Svrha izložbe bila je objasniti hrvatskom narodu razloge koji su „rukovodili Poglavnika kod donošenja protužidovskih zakona“. Kako bi izložba mogla nastati, DIPU je u siječnju 1942. godine pozvao sve koji „posjeduju bilo kakvu knjigu o Židovima“ da je predaju na

⁹⁵ Usp. B. ZUCKERMAN, *Psihologija holokausta. Protužidovska propaganda u NDH i Srbiji 1941-1945*, 74-79.

⁹⁶ Usp. M. JAREB, *Mediji i promidžba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 821-822.

raspolaganje protužidovskom izvjestitelju kako bi se u njima pronašlo ono što je korisno za izložbu.

Sve novine u NDH izvještavale su o izložbi čije je svečano otvaranje najavljeno za svibanj 1942. godine kako bi se probudilo zanimanje javnosti za samu izložbu. Izložba pod nazivom „Židovi, Izložba o razvoju židovstva i njegovog rušilačkog rada u Hrvatskoj prije 10. IV. 1941. Rješenje židovskog pitanja u NDH“, svečano je otvorena 1. svibnja 1942. godine u Umjetničkom paviljonu na Trgu kralja Tomislava. U ime Poglavnika izložbu je otvorio dr. Andrija Artuković, a na samom otvorenju bili su i drugi visoki dužnosnici NDH te mnogi inozemni gosti. Uvodnu riječ o samoj izložbi izrekao je pročelnik DIPU - a dr. Vilko Reiger, a istaknuo je kako je židovstvo štetno utjecalo na povijest hrvatskoga naroda što izložba i prikazuje.

Mnoge novine izvijestile su kako na samom ulazu paviljona stoji Poglavnikova slika uokvirena hrvatskom državnom zastavom, a ispod slike piše „Židovi po rasi ne smiju nikakvom suradnjom utjecati na izgradnju narodne i arijske kulture“. Novine Nova Hrvatska izvijestiti će kako je „dužnost svakog pojedinca, kao pojedinca i Hrvata, da se upozna s djelovanjem ovih zlotvora“.⁹⁷

Za izložbu je napravljen i promidžbeni katalog s kratkim informacijama o samoj izložbi. Na početku kataloga odaje se počast Poglavniku, kao čovjeku koji će „započeti pisati novu hrvatsku povijest, povijest slobode i samoopredjeljenja, povijest napretka i blagostanja“.

Izložba je trebala prikazati židovsku povijest „2000 godina poroka, krvološtva, bezdušnosti, ugnjetavanja svakog slabijeg, trovanja i razaranja svih uljudbi s kojima su došli u dodir“. Na izložbi su predstavljene razne karikature kojima su Židovi prikazani kao „nemilosrdni tlačitelji slabijeg“, kojima je krajnji cilj doći „do vrhovne vlasti nad čitavim čovječanstvom“.

Židovi su optuženi da su vodili trgovinu robovima iz Afrike, a ne Španjolci kako je u povijesti predstavljeno. Najgnjusnija je optužba izrečena protiv Židova da su osnivali „rasplodišta crnaca ponizivši tako čovjeka na stupanj životinje“, kako bi imali „robu“ za prodaju. Kad im je onemogućena zarada od trgovine crnim robljem, Židovi su se okrenuli organizaciji prostitucije iz „koje mogu crpsti mnogo koristiti i svim su se žarom bacili na iskorišćivanje neukosti ili bijede djevojaka“. Zbog toga su započeli s trgovinom bijelim

⁹⁷ Usp. B. ZUCKERMAN, *Psihologija holokausta. Protužidovska propaganda u NDH i Srbiji 1941-1945*, 113-119.; Katalog, *Židovi. Izložba o razvoju židovstva i njegovog rušilačkog rada u Hrvatskoj prije 10. IV. 1941. Rješenje židovskog pitanja u NDH*, 1. svibnja 1942. do 1. lipnja 1942.

robljem, a ona se proširila po cijelom svijetu. Navedeno je kako su Židovi za vrijeme Kraljevine Jugoslavije bili vlasnici javnih kuća u svim većim gradovima, a u Zagrebu ih je bilo čak četiri. Na kraju kataloga istaknuto je kako je rat borba osviještenih naroda protiv zla židovstva.⁹⁸

Kako je svrha izložbe bila da se svi dijelovi NDH upoznaju s potrebom rješavanja židovskoga pitanja, zbog toga je izložba iz Zagreba otišla u Karlovac, a postavljena je u prostorijama Hrvatskoga doma. Zbog velikog zanimanja, krajem lipnja izložba je iz Karlovca otišla u Osijek, a postavljena je u prostorijama Narodnog kasina. Nakon Osijeka izložba je otvorena u Vukovaru, a smještena je u prostorijama srednjeg učilišta, odakle je otišla do Zemuna. Početkom rujna 1942. godine izložba je stigla u Sarajevo, a njezino otvaranje popratili su i Jure Francetić, zapovjednik ustaških zdugova, te mnogi drugi uvaženi uzvanici. Izložba je postavljena u zgradi Ferhadije broj 11., a u njoj je ostala do kraja rujna 1942. godine. Za tih mjesec dana koliko je izložba bila u Sarajevu, svi su stanovnici imali povlastice u javnom prijevozu, a to sve kako bi što više ljudi posjetilo izložbu.⁹⁹

Nastajanje izložbe prikazano je u promidžbenom filmu „Kako se stvaraju izložbe“, a zbog svoga huškačkog stava prema Židovima drugačiji je od ostalih promidžbenih filmova Hrvatskoga slikopisa. U filmu koji je snimljen u prostorijama DIPU-a, vidi se da je za postavljanje izložbe bio je zadužen izvjestitelj za židovsko pitanje S. R. Žrnovački, to jest Stanko Radovanović.¹⁰⁰

2.5. Likvidacija Židova

Od proglašenja NDH bilo je pojedinačnih uhićenja i interniranja Židova u logore. Iz židovskih su zajednica prvo odvođeni mlađi muškarci za koje se mislilo da bi mogli izazvati pobunu. Poglavnikova odredba¹⁰¹ bila je signal za masovna uhićenja te deportacije Židova, ali i cijelih obitelji. Zagrebačke Židove ustaše su okupile u dva sabirna logora osnovana između lipnja i kolovoza 1941. godine, na Zagrebačkom zboru te Zavrtnici jer je ta dva mjesta lako za nadzirati te su prometno povezani. Sam život u ta dva sabirna logora bio je loš, zbog manjka hrane i ležajeva te loših higijenskih uvjeta, ali i zbog grubih postupaka čuvara.

⁹⁸ Katalog, *Židovi. Izložba o razvoju židovstva i njegovog rušilačkog rada u Hrvatskoj prije 10. IV. 1941. Rješenje židovskog pitanja u NDH*, 1. svibnja 1942. do 1. lipnja 1942.

⁹⁹ Usp. B. ZUCKERMAN, *Psihologija holokausta. Protužidovska propaganda u NDH i Srbiji 1941-1945*, 120-124.;

¹⁰⁰ Usp. M. JAREB, *Mediji i promidžba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, 123-124.

¹⁰¹ *Izvanredna zakonska odredba i zapovijed od 26. lipnja 1941.*

Tijekom srpnja 1941. godine uhićeni su Židovi u Bjelovaru i Varaždinu koji su prvo smješteni u jedan od dva sabirna logora u Zagrebu, a zatim transportnim vagonima prevezeni u logor Gospić. Nakon uhićenja koprivničkih Židova i židovskih izbjeglica iz Trećeg Reicha ustaše ih prvo smještaju u logor Danica, a zatim preko Zagreba upućuju u logor Gospić. U Vukovaru su ustaše Židove zatvorili tijekom kolovoza 1941. godine u prostorije sinagoge, a onda su u studenom transportirane u logor Jasenovac. Požeški Židovi koji su uhićeni tijekom prosinca 1941. godine, deportirani su u Jasenovac te u sabirni logor Đakovo gdje su odvedene žene i djeca.

Do kraja rujna 1941. godine iz Zagreba je deportirano oko 3 000 Židova, koji su jedno vrijeme boravili u logoru Danica, a zatim su transportirani u logore Gospić te Pag. Osječki Židovi uhićeni su početkom kolovoza 1941. godine te su, njih oko 500, transportirani u logor Gospić odakle je većina odvedena u Jadovno.¹⁰²

Na samom teritoriju NDH ustaše su uspostavile logore po uzoru na one nacističke diljem okupirane Europe. Za logore su korištene zgrade starih škola, starih tvornica te zatvori iz doba Kraljevine Jugoslavije, a birana su mjesta koja su prometno povezana s ostatkom NDH. Sami logori razlikovali su se prema svojoj funkciji. Prvenstveno su osnivani sabirni logori, mjesta okupljanja Židova i ostalih nepoćudnih do daljnjeg transporta u neke druge logore. Potom su osnivani i logori za trajni boravak gdje su logoraši odrađivali teške poslove, ali su takvi logori postali i mjesta masovnih likvidacija.

Prvi logor uspostavljen na teritoriju NDH bio je onaj u staroj kemijskoj tvornici Danica kraj Koprivnice, a u funkciji je bio od sredine travnja 1941. do rujna 1942. godine. Bio je sabirni logor za Židove iz okolice Koprivnice te Srbe i Hrvate koji su bili protiv ustaške vlasti. Prvi logorski sustav Gospić - Velebit - Pag bio je u funkciji od lipnja do kolovoza 1942. godine, a ukinut je talijanskom okupacijom II. zone. Mjesta Slano i Metajna na otoku Pagu te Jadovno na Velebitu bili su mjesta stradanja logoraša dovođenih čak i iz drugih logora. Tijekom druge polovice 1941. godine osnivani su sabirni logori gdje Židovi borave prije transporta u druge logore, najviše u logor Jasenovac, ali i logor Auschwitz u Poljskoj. Jedan takav logor osnovan je u Loborgradu u dvorcu obitelji Keglević tijekom rujna 1941. godine, a u funkciji je ostao do listopada

¹⁰² Usp. S. BRUCHFELD, P. A. LEVINE, *Pričajte to svojoj djeci... O holokaustu u Europi 1933.- 1945.*, 98 - 99.

1942. godine. Drugi takav logor osnovan je u starom mlinu u Đakovu tijekom prosinca 1941. godine, a u funkciji je bio do srpnja 1942. godine.¹⁰³

Logor Đakovo bio je sabirni logor za internaciju Židovki i Srkinja s njihovom djecom. O logoru se brinula židovska bogoštovna općina Osijek, koja je prije dolaska logorašica sam logor opremila svim potrebnim stvarima kako bi život koliko-toliko mogao normalno funkcionirati. Hranu za logorašice općina je nabavljala sama, ali i uz pomoć donacija iz Turske i Portugala. Po čistu vodu logorašice su mogle slobodno otići do gradskih bunara, a bilo im je dopušteno i raditi na obližnjim imanjima. Malu djecu uprava logora odlučila je smjestiti u udomiteljske obitelji, a trudnice su smještane kod časnih sestara sv. Križa u njihovom samostanu. Zbog dobre brige o logorašicama, zdravstveno stanje u logoru bilo je bolje u odnosu na ostale logore.

Ne želeći da logor postane trajnijega tipa, Biskupijski ordinarijat odbija zahtjeve Židovske bogoštovne općine za proširenjem logora i izgradnju posebnih odjela za oboljele logorašice. Zbog toga se po logoru proširila epidemija pjegavoga tifusa zbog čega su mnoge logorašice umrle. Po zapovijedi Židovske bogoštovne općine, gradski grobar Stjepan Kolbe noću iz logora izvozi sva tijela koja je trebao sahraniti u jednu zajedničku neoznačenu grobnicu. Međutim grobar ih je sahranjivao u pojedinačne grobove, a označavao ih je s limenom pločicom na kojoj se nalazi ime i datum smrti, a sve je uredno zapisivao u svoju bilježnicu. Od siječnja 1942. godine logorom više ne upravlja Židovska bogoštovna općina Osijek nego jasenovačka uprava, koja po nalogu Ministarstva zdravstva i udružbe mora raspustiti logor zbog epidemije pjegavog tifusa. Većina logorašica završiti će u logoru Jasenovac, a djeca koja su po Osijeku smještana u udomiteljskim obiteljima s njima će biti odvedena u židovsko naselje Tenje.¹⁰⁴

Židovsko naselje kraj sela Tenja uspostavljeno je u svibnju 1942. godine, kada su ustaške vlasti odlučile iz grada Osijeka iseliti preostale Židove. Naselje je ubrzo postalo logor u kojeg su internirani i Židovi iz okolnih mjesta Valpova, Donjeg Miholjca i Podravske Slatine. Već u kolovozu 1942. godine iz logora Tenje deportirano je oko 3 000 Židova do Zagreba, nakon čega su stočnim vagonima odvezeni prema logoru Auschwitz u Poljskoj.¹⁰⁵

¹⁰³ Usp. N. LENGEL KRIZMAN, Logori za Židove u NDH, 94.; S. BRUCHFELD, P. A. LEVINE, *Pričajte to svojoj djeci... O holokaustu u Europi 1933.- 1945.*, 100.

¹⁰⁴ Usp. A.M. GRUENFELDER, *Sustigla ih Šoa. Strani židovski izbjeglice u Jugoslaviji (1933.-1945.)*, 186-193.

¹⁰⁵ Usp. S. BRUCHFELD, P. A. LEVINE, *Pričajte to svojoj djeci... O holokaustu u Europi 1933.- 1945.*, 104.

Najveći je logorski sustav utemeljen na teritoriju NDH Jasenovac uspostavljen u kolovozu 1941. godine, a postojao je sve do kraja rata. Osnovan je na izoliranoj ravnici koja je s tri strane okružena rijekama Savom, Velikim Strugom te Lonjom. U logor su internirani muškarci, ali i žene i djeca iz svih krajeva NDH, bilo Romi, Židovi, Srbi ili Hrvati koji su bili protiv ustaške vlasti. Logor je imao nekoliko dijelova. Prvi i drugi dio uspostavljeni su kraj sela Krapje i Bročice, no ubrzo su raspušteni zbog poplava rijeke Veliki Strug. Logoraši su premješteni u logor III. Ciglana kojemu je uskoro dodan još jedan dio Kožara. U veljači 1942. godine logorskom sustavu Jasenovac priključena je i bivša kaznionica u Staroj Gradiški, iako u nju logoraši pristižu još od kolovoza 1941. godine. Logorašice Židovke i Srпкиnje sa svojom djecom su iz Stare Gradiške premještene u logor Đakovo, a kaznionica je nakon toga postala zatvor za političke zatvorenike. Zbog straha od partizanskoga napada logor je ukinut u listopadu 1944. godine. Logoraši su u Jasenovcu stradavali zbog pojedinačnih ubojstava, masovnih likvidacija, zbog jake zime 1941./42. godine, nedostatka hrane te zbog raznih bolesti zbog loših higijenskih uvjeta. Tijekom jeseni 1944. godine u likvidacijama je stradalo više od tisuću logoraša, a tijekom veljače 1945. godine na prisilan rad u Njemačku poslan je zadnji transport logoraša. Oni koji su ostali u logoru pokušali su pobjeći, no dosta ih je pri tome stradalo, a oni koji nisu bježali stradali su u strijeljanju. Ustaše su pri svom povlačenju 1. svibnja 1945. godine, zapalili cijeli logorski sustav Jasenovac.¹⁰⁶

Do kraja 1941. godine veliki je broj Židova bio deportiran u logore, a među njima i židovske izbjeglice iz Trećeg Reicha koje su se zatekle na teritoriju NDH. Početkom 1942. godine počeo je novi val uhićenja kada je oko 1 500 Židova deportirano u logore, pri čemu su muškarci poslani u Jasenovac, a žene i djeca u Staru Gradišku i Đakovo.

Osim što su zatvarali Židove u logore na teritoriju NDH, ustaše su podnijeli i zahtjev za njihovu deportaciju u logore istočne Europe, no nacisti taj zahtjev iz listopada 1941. godine odbijaju. Tek tijekom proljeća 1942. godine kad su nacisti donijeli odluku o konačnom rješenju židovskoga pitanja u Europi, počeli su pritiskati ustaše za preostale Židove na teritoriju NDH. S pregovorima i pripremama se započelo u svibnju 1942. godine, a sve je nadgledao ured Adolfa Eichmanna koji je imenovao Franza Abromeita savjetnikom za rješavanje židovskoga pitanja u NDH sa zadaćom da deportira sve Židove, pa i one u mješovitom braku. Deportacije su započele u kolovozu 1942. godine kada su Židovi iz Osijeka, Zagreba, Sarajeva, Banja Luke i Travnika, ali i drugih manjih gradova

¹⁰⁶ Usp. N. LENGEL KRIZMAN, Logori za Židove u NDH, 94;

odvedeni u Zagreb te smješteni u prostorije škole u Križanićevoj ulici, a zatim nakon nekoliko dana s Gradskog kolodvora u stočnim vagonima transportirani u logor Auschwitz. Uhićenja i deportacije odvijala su se po danu pred građanima, koji nisu skrivali svoje nezadovoljstvo, a jadtim zatočenicima pokušali su pomoći dajući im hranu ili vodu.¹⁰⁷

Poslije tih deportacija ustaško je redarstvo u rujnu 1942. godine, konstatiralo kako su na teritoriju NDH preostali samo Židovi koji su u mješovitom braku ili oni koji imaju status počasnih arijevac. Tijekom travnja i svibnja 1943. godine njemački poslanik u NDH Siegfried Kasche u dogovoru s ustašama pripremao je transport preostalih Židova. U novom valu deportirano je oko 2 000 Židova koji su pokupljeni iz Jasenovca, svojih skrovišta, staračkih domova ili bolnica. Među deportiranima bio je i predsjednik Židovske bogoštovne općine u Zagrebu Hugo Kon i njegova obitelj te nadrabrin Miroslav Šalom Freiburger sa svojom suprugom, ali i drugi službenici općine.¹⁰⁸

Do pred kraj rata još je bilo pojedinačnih uhićenja i deportacija u logor Auschwitz jer su nacisti uporno tragali za preostalim Židovima. Interes ustaške vlade za potragom preostalih Židova opao je, ali je u rujnu 1944. godine skupina ustaša upala u Psihijatrijsku bolnicu Vrapče i odvela 106 pacijenata, a među njima je bilo 37 Židova.

Židovi koji su se nalazili u Međimurju bili su relativno sigurni, jer je to područje bilo pod mađarskom okupacijom. No, sigurnost prestaje u proljeće 1944. godine kada Njemačka okupira Mađarsku, čime počinje deportacija svih mađarskih Židova, ali i onih iz Međimurja. Svi su Židovi prvo deportirani u sabirne logore, a zatim su stočnim vagonima prebačeni u logor Auschwitz gdje je većina odmah po dolasku ubijena u plinskim komorama.¹⁰⁹

Na dijelu NDH koji je pod talijanskom kontrolom Židovi su donekle bili zaštićeni od progona. Iako su od 1938. godine u Italiji bili na snazi antisemitski zakoni, oni su više bili za antisemitsku propagandu, tako da otvorenoga progona na talijanskom dijelu NDH nije bilo. Židovima je bilo zabranjeno posjećivati kavane i javna kupališta te upisivati djecu u školu, ali su mogli boraviti u unajmljenim kućama ili hotelima te se slobodno kretati gradom. Židovske bogoštovne općine u Rijeci, Opatiji i Splitu bez problema su mogle djelovati. Židovska bogoštovna općina u Splitu uspostavila je i Emigracijski odbor

¹⁰⁷ Usp. S. BRUCHFELD, P. A. LEVINE, *Pričajte to svojoj djeci... O holokaustu u Europi 1933.- 1945.*, 104 - 105.

¹⁰⁸ Usp. J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija i kolaboracija*, 662-663.

¹⁰⁹ Usp. S. BRUCHFELD, P. A. LEVINE, *Pričajte to svojoj djeci... O holokaustu u Europi 1933.- 1945.*, 105 - 106.

koji je slobodno djelovao do 1943. godine, a zadaća mu je bila pomagati židovskim izbjeglicama u odlasku prema Italiji, Americi te Palestini. Zbog toga Židovi s ustaškog područja, uz propusnice ili na ilegalne načine, bježe prema tom talijanskom dijelu NDH. U početku su talijanske vlasti vraćale Židove koji bi tako došli bojeći se velikog broja izbjeglica, no to se mijenja nakon što su talijanske vlasti otkrile što se događalo u ustaškim logorima na Velebitu i Pagu. Od tada, talijanske vlasti izbjegavaju udovoljiti nacistima i ustašama za izručivanjem židovskih izbjeglica kojih je na tom području bilo oko 3 000. Zapovjednik talijanske Druge armije Mario Roatta i zapovjednik karabinjera Giuseppe Pieche, složili su se kako bi izručenje židovskih izbjeglica ustaškim vlastima značilo njihovu smrt, a to Italija kao prešutni židovski zaštitnik ne smije dopustiti. Stoga Talijani počinju okolišati oko izručenja židovskih izbjeglica ustašama. Vlasti u Rimu tvrdile su kako su izdale zapovijed, a vojska kako zapovijed nikada nije dobila.

Kako nisu mogli zauvijek ignorirati nacističke zahtjeve, ali i zbog želje za većom kontrolom nad Židovima, Mussolini odlučuje da se svi Židovi moraju smjestiti u logore. Sabirni logori koje su Talijani otvarali u razdoblju od 1941. do 1943. godine bili su drugačiji od nacističkih i ustaških logora jer im je cilj bila izolacija Židova, a ne likvidacija. Prvi logor uspostavljen je na otoku Korčuli krajem 1941. godine, a u njega je internirano oko 700 židovskih izbjeglica koje su došle s prostora NDH. Nakon toga osnovani su na otocima Hvaru i Braču gdje su se Židovi mogli slobodno kretati i smjestiti u hotelima ili kućama, ali nisu smjeli napuštati samo mjesto. Jedini logor kao pravi logor uspostavljen je u Kraljevici, a bio je ograđen bodljikavom žicom te je imao drvene barake u koje su smješteni Židovi. Uspostavljen je i logor u Dubrovniku, a u njega je internirano oko 1 700 Židova iz Dubrovnika i okolice te iz BiH uz izbjeglice iz Srednje Europe. Talijani su dopustili Židovima da sami organiziraju unutarnji život u logoru, ali i da izaberu odbor koji će ih predstavljati pred vlastima. Kako je održavanje svih logora bilo skupo, Talijani su u veljači 1943. godine odlučili sve Židove zatvoriti u jedan logor Kampor na Rabu. Nakon talijanske kapitulacije u rujnu 1943. godine logoraši su sami razoružali vojnike, a pomoću toga oružja osnovali su Rapski židovski bataljun koji se priključio partizanima. Partizani su po dolasku na otok Rab Židove koji nisu mogli sudjelovati u borbi prebacili u sela pod njihovom kontrolom diljem Like.

Tijekom 1944. godine nacisti su minirali sinagogu u Rijeci, a Židove iz Istre, Rijeke, Novog Vinodolskog te one Židove s otoka Raba koji nisu otišli s partizanima deportirali su u Auschwitz.¹¹⁰

110 Usp. S. BRUCHFELD, P. A. LEVINE, *Pričajte to svojoj djeci... O holokaustu u Europi 1933.- 1945.*, 107-108.; J. TOMASEVICH, *Rat I Revolucija U Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija I Kolaboracija*, 663-668.

3. Spašavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj

Spašavanjem se smatra svaki čin u kojem neŽidov nastoji spasiti Židova, a time se sam izlaže opasnosti riskirajući svoj ugled, novac pa čak i svoj život. One koji su pomagali Židovima ustaše su smatrali izdajnicima, a ako bi bili uhvaćeni mogli su biti zatvoreni u logor pa čak i smaknuti. Kao spašavanje gleda se i onaj čin za koji je spasitelj od Židova dobio određenu svotu novca za naknadu.¹¹¹

Samo nekoliko dana nakon proglašenja rasnih zakona 30. travnja 1941. godine, Pavelić je bio obaviješten o tome kako mnogi hrvatski građani pojedinačno ili u grupama pomažu Židovima. Svi oni su riskirali svoj život kako bi pomogli Židovima, nabavljali su im odjeću i hranu, pomagali u bijegu na sigurnija područja, nabavljali krivotvorene dokumente, slali pisma - molbe za njihovo puštanje iz logora te javljali za moguće racije. Svi oni nisu osjećali mržnju spram svojih sugrađana, prijatelja te poslodavaca židovskoga podrijetla. Pavelić je želio spriječiti pomaganje Židovima, stoga je objavio kako je Ravnateljstvo ustaškog redarstva dalo uputu Državnom regulacijskom uredu da se zabrani bilo kakvo miješanje u politiku, a pogotovo kako bi se pomoglo Židovima.¹¹²

No sama ustaška vlast na temelju kategorija „arijevsko pravo“ i „počasni arijevac“ štitila je one Židove koji su na neki način doprinijeli kulturi i gospodarstvu Hrvatske ili su pomogli u rješavanju hrvatskoga pitanja. Židova koji su dobili status „počasnih arijevaca“ bilo je oko 100, a zajedno s njima i njihova uža obitelj te ih je tako bilo oko 500. Zaštićeni od režima zbog utjecaja Katoličke crkve jesu i oni Židovi koji su bili u braku s osobom katoličke vjeroispovijesti. Ustaški je režim sve do 1943. godine čuvao i one Židove koji su bili vodeći u židovskim bogoštovnim općinama jer su im trebali zbog naplate kontribucije, zbog informacija o svim Židovima te zato što su bogoštovne općine vodile brigu o logorašima. Po kategoriji arijevske prava, ustaška vlast štitila je vlasnike i radnike židovskoga podrijetla koji su zbog svoje stručnosti bili važni za nastavak proizvodnje u poduzećima koja su vodila nestručni povjerenici.¹¹³

Naravno, bilo je i onih Židova koji su mislili da su zbog svoje asimilacije sigurni, jer su se obratili na katolicizam ili su pohrvatili svoja prezimena kao znak da pripadaju hrvatskom narodu, a velika većina imala je hrvatske prijatelje s kojima se družila. Zbog

¹¹¹ Usp. E. GITMAN, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945.*, 18-21.

¹¹² Usp. *Isto*, 71.

¹¹³ Usp. *Isto*, 121-123.

toga mislili su kako su stjecanjem novoga arijevskeg identiteta bili sigurni, ali i uvjereni da im se neće dogoditi ono što se događalo Židovima u ostatku Europe.

Mišljenja da im se neće ništa dogoditi bili su i vođe židovske zajednice u Sarajevu, a svojim su članovima govorili neka ostanu u domovima te da prate naputke ustaške vlasti. Ustaše su za nadzornika sefardske židovske zajednice postavile Srećka Bujasa, sudca Vrhovnog suda u Sarajevu. Nakon samoga imenovanja Bujas je posjetio Zagreb, a tamo je saznao o planovima za uništenjem židovske zajednice u Sarajevu. Stoga je odmah po povratku u Sarajevo vođama zajednice rekao što će se dogoditi, ali isto tako da Židove potiču na odlazak iz grada. Grad su napustili bogati Židovi odmah nakon njemačkog napada na Kraljevinu Jugoslaviju, tako da su u Sarajevu ostali samo oni slabijeg imovinskog stanja.¹¹⁴

U rat se 1941. godine uključila i Komunistička partija, a partizanima u kojima su bili pripadnici svih etničkih te vjerskih skupina priključili su se i Židovi komunisti. Partizani su se već 1941. godine izjasnili kako je njihova dužnost štititi Židove od terora i progona kojeg provode nacisti i ustaše. Kroz 1942. i početak 1943. godine vrlo se malo Židova, koji još nisu deportirani u logor, priključivalo partizanima, najviše zbog straha za živote preostalih članova obitelji. Nakon talijanske kapitulacije najviše se Židova partizanima priključilo iz logora Kampor na Rabu, gdje su sami osnovali i Rapski židovski partizanski bataljun. Židova je najviše bilo u partizanskom sanitetu kojem su se priključivali liječnici, medicinske sestre te farmaceuti. Židovsko stanovništvo koje nije sudjelovalo u borbama partizani su prebacili na teritorij pod njihovom kontrolom, u Slavoniju te u sela po Gorskom kotaru i Lici. S dolaskom njemačkih ofenziva na ta područja, Židovi su se povlačili zajedno s ostatkom stanovništva te se poslije vraćali u sela koja su bila spaljena. Od 1944. godine preko saveznika je Židovima stizala pomoć od međunarodnih židovskih organizacija, što je koliko toliko poboljšalo životne prilike.¹¹⁵

3.1. Pojedinci spašavaju Židove

Mišljenja da im se neće dogoditi ništa bila je i obitelj Zdenke Steiner – Novak. Njezin otac, industrijalac Lavoslav Steiner odbijao je poslušati savjete svojih prijatelja iz Engleske i Sjedinjenih Američkih Država da pobjegne s obitelji te je odlučio ostati. U svojim memoarima Zdenka je opisala dan kad su je u stanu dočekala dva muškarca, a

¹¹⁴ Usp. *Isto*, 82.

¹¹⁵ Usp. I. GOLDSTEIN, *Spasonosni bijeg u antifašističke odrede: Moj tata je partizan!*, (4. rujna 2018.), u: <https://www.vecernji.hr/vijesti/spasonosni-bijeg-u-antifasisticke-odrede-moj-tata-je-partizan-1267831>, (30. lipnja 2020.).

imali su zapovijed da nju i njezinoga muža Fritza odvedu u Zagrebački zbor. Među mnogim licima u Zagrebačkom zboru Zdenka je prepoznala bivšeg zaposlenika svoga oca Jedvaja, a on je došao moliti za njezino puštanje. Iako Zdenka nije bila na listi onih koji bi mogli biti pušteni, ustaški dužnosnik Baraković koji je poznavao njezinu obitelj odlučio ju je pustiti. Zagrebački zbor Zdenka je napustila u pratnji Jedvaja, ali bez muža kojega nakon toga više nikada nije vidjela.

Nakon ovog događaja Zdenka je preklinjala svoga oca da cijela obitelj napusti Zagreb te se uputi prema talijanskom dijelu, no otac je otezao s odlaskom. Njegova odluka pokazala se katastrofalnom, jer su u srpnju 1941. svi uhićeni i deportirani u logor. Sudbinu svoje obitelji Zdenka je izbjegla zahvaljujući pomoći obiteljskoga prijatelja Pašića, koji joj je pomogao da pod krinkom kao njegova kćer Olgica stigne vlakom na talijanski dio. Mali problem nastao je prije same granice, kad je među stražarima koji su ušli radi kontrole bio i nekadašnji Olgicin učitelj tjelovježbe. Ispričavši se kako mu kćer zbog bolesti mora spavati, Pašić je odvratio stražara od Zdenkine krinke nakon čega su sretno stigli do Sušaka.¹¹⁶

Miše Montiljo jasno se sjeća lipanjske noći 1941. godine kada mu je bilo dvanaest godina, kada su ustaše ušle u njegov dom te odvele njegovoga oca i stariju braću. Nekoliko tjedana kasnije ustaše su došle po njegovu majku, sestru i njega te ih odveli u sabirni logor u Sarajevu. Dolaskom u logor i promatranjem mjesta gdje su smješteni Mišo je opazio rupu u ogradi. Vidjevši rupu, Mišo je znao da im je jedini način preživljavanja bijeg, što je rekao i svojoj majci koja ga je od toga odgovarala. U tom trenutku Mišo je zadnji puta poljubio svoju majku te je pobjegao tako što se provukao kroz ogradu. Kako nije znao gdje otići, Mišo se vratio kući, a u nju je ušao kroz razbijeni kupaonski prozor. Prvi susjedi obitelji došli su do kuće nakon što su u njoj opazili svjetlo te tamo zatekli Mišu kojem su ponudili hrane, ali i obećali dovesti nekoga tko će mu pomoći da pobjegne. Idućeg jutra Mišo je u pratnji gospođe koju je tada prvi puta vidio bio na putu za Mostar. Po dolasku u Mostar gospođa je Miši predala papirić s adresom na kojoj može potražiti pomoć. Adresa je Mišu odvela do jednog brodogradilišta čiji ga je šef zaposlio kao šegrta, a dao mu i mjesto za skrivanje od racije. Kako sredinom 1942. godine Mostar više nije bio siguran za Židove, šef je Miši rekao da mora otići te da za odlazak u Italiju može iskoristiti talijanske brodove u luci.¹¹⁷

¹¹⁶ Usp. E. GITMAN, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945.*, 76-78.

¹¹⁷ Usp. *Isto*, 83-84.

Čak je i među ustaškim dužnosnicima bilo pojedinaca koji su iz nekoga razloga odlučili pomoći Židovima. Takav je bio i dr. Vilko Kühnel, šef Židovskoga odsjeka UNS, a bio je zadužen za skupljanje kontribucije. Zbog svoga posla dr. Kühnel bio je u redovitom kontaktu sa odborom Židovske bogoštovne općine u Zagrebu. Član odbora bio je i Hinko Mann, koji je na jednom sastanku odlučio da s dr. Kühnelom priča o nabavci propusnica za Židove, a one bi im omogućile odlazak iz Zagreba. Iako nije imao nikakve veze s tim, dr. Kühnel je odboru uskoro nabavio sve potrebne dokumente, a oni su ih zatim počeli izdavati svim Židovima koji su platili određeni iznos kontribucije. Kad su ustašama propusnice postale sumnjive zbog pečata, dr. Kühnel ga je zamijenio generičkim pečatom kojem je bilo teško ući u trag te se nije moglo otkriti tko izdaje propusnice.

Nakon toga je dr. Kühnel počeo obavještavati odbor o racijama koje se trebaju dogoditi, a predložio je i Židovskim bogoštovnim općinama da one preuzmu brigu o logorima jer je znao da bi se one sigurno bolje brinule za prehranu i higijenu logoraša. Zbog svega toga dr. Kühnel se izlagao velikoj opasnosti jer je s jedne strane zbog straha prešutno sudjelovao u zločinu, a opet ga je humanost navela da koliko-toliko pomaže Židovima. Cijeli taj pritisak i strah što će biti ako njegovi nadređeni otkriju da je pomagao Židovima, ali i svjesnost onoga što su ustaše činile, navele su dr. Kühnela da pred kraj rata počini samoubojstvo. Poslije rata je Hinko Mann svjedočio kako su propusnice koje je dr. Kühnel osigurao spasile oko 2 000 Židova jer su mogli prijeći na talijanski dio, a za sve učinjeno nije tražio nikakvu naknadu.¹¹⁸

Mnoge Židove spašavali su pojedinci ili grupe unutar određenih bolnica, gdje su ih smještali i skrivali od ustaških vlasti koje su provodile racije. Bolnice koje su na svojim odjelima skrivale Židove bile su Bolnica na sv. Duhu, Klinika medicinskoga fakulteta, Opća bolnica Sestara milosrdnica. Liječnici i medicinske sestre u tim bolnicama, ali i u ostalim na razne su načine pomagali u skrivanju Židova, bilo pod lažnim imenom, bilo pod lažnom dijagnozom neke vrlo zarazne bolesti. Puno puta su same židovske bogoštovne općine slale svoje članove u određene bolnice gdje su znali da će im pomoći dok je troškove njihovoga boravka plaćala sama općina. Općina je znala i liječnicima i medicinskim sestrama dati određenu novčanu naknadu kao zahvalu za njihovu suradnju i pomoć.

¹¹⁸ Usp. *Isto*, 92-96.

Jedan od liječnika koji je pomagao Židovima bio je mladi dr. Ante Fulgosi koji je radio u Općoj bolnici Gospić, a zajedno sa časnim sestrama spasio je petnaest logoraša iz logora. Znao je nakon pregleda reći da je nekim logorašima potrebno bolničko liječenje. Na taj način bi oni boravili u bolnici dok im doktor nije nabavio lažne dokumente kako bi prešli na talijanski dio. Doktor Fulgosi je svom prijatelju Davoru Brand dao svoju talijansku osobnu iskaznicu na koju je precizno zalijepljena Brandova slika, a on je onda bez problema prešao na talijanski dio.¹¹⁹

Mnogo je pojedinaca iz svih sfera života slalo pisma ustaškim vlastima kako bi izrazili svoje nezadovoljstvo uvođenjem i provođenjem rasne politike u NDH. Bilo je i onih koji su slali pisma molbe za svoje prijatelje, šefove, muževe i žene Židove tražeći njihovo puštanje iz logora, jer su tvrdili da vlasti čine pogrešku te da su svi oni samo obični hrvatski građani. Jedno takvo pismo stiglo je iz Velike Kapanice čiji su mještani slali pismo Ministarstvu narodnog gospodarstva, a tražili su da se njihovoj mještanki Židovki Branki Špicer dopusti zadržavanje obiteljske trgovine. Molili su isto tako da se makne dodijeljeni nadzornik jer kako tvrde „nema karaktera velikog poduzeća koje može upropastiti hrvatsko narodno dobro“. Tvrde mještani da židovska obitelj Špicer „vrijedi da opstoji“ u NDH, jer je učinila mnoga dobra drugima.

Krajem kolovoza 1941. godine mještani sela Dolić kraj Krapine, poslali su pismo s molbom za puštanje obitelji Klein iz logora Gospić. Mještani u pismu navode kako je cijela obitelj Klein rođena u Hrvatskoj te da su se uvijek osjećali kao Hrvati, a da u svom vlasništvu imaju malu trgovinu i gostionicu. Poslove su vodili na transparentan način, preko zime znali su namjernice dati na veresiju te da su znali otpisati dug onima koji nisu mogli platiti. Stoga mještani tvrde da obitelj nije nikoga oštetila te da zbog toga nema nikakvih razloga za njihovim interniranjem u logor. Traže njihovo puštanje i dozvolu da smiju boraviti na teritoriju NDH.

Susjedi udovice Ljudevita Bauera u srpnju 1941. godine šalju pismo Ministarstvu unutarnjih poslova kako bi spriječili njezinu deportaciju u logor. Susjedi tvrde kako se Ljudevit Bauer, vlasnik tiskare i papirnice u Slatini za života uvijek smatrao „uvjerenim i nepokolebljivim Hrvatom“, a njegova žena udovica Bauer lošeg je zdravlja i nemoćna te je zbog toga smještena kod sestara milosrdnica. Stoga susjedi od Ministarstva unutarnjih poslova traže dopuštenje da gospođa Bauer ostane u samostanu Sestara milosrdnica.

¹¹⁹ Usp. *Isto*, 110-113.

Sva ta pisma dokaz su kako neki hrvatski građani nisu podupirali ustaški odnos prema Židovima. O nezadovoljstvu hrvatskih građana izvijestio je i prvi tajnik talijanskog veleposlanstva svoje nadležne u Rimu kako „hrvatski narod vrlo negativno reagira na antižidovske mjere i vrlo je skeptičan u pogledu daljnjeg tijeka događaja“.¹²⁰

Pojedini povjerenici koji su upravljali podržavljenom židovskom imovinom pisali su molbe kako bi se pustili radnici ili poslovođe židovskoga podrijetla. Kao opravdanje njihovoga puštanja iz logora navodi se potreba za prikladnom radnom snagom, a cilj je neprekinutost proizvodnje kako se ne bi naštetilo hrvatskom gospodarstvu. Vlada je bila svjesna da među Hrvatima vjerojatno ne bi mogla naći dostojne zamjene za pojedina zanimanja te je odobravalala puštanje iz logora.

U problemima se našla i tvornica za proizvodnju čepova HIGIEA d.d. iz Zagreba jer je zbog rasne politike morala otpustiti svoje židovske zaposlenike. Sam povjerenik koji je dodijeljen tvornici bio je svjestan kako su ti židovski zaposlenici bili nezamjenjivi, stoga prvu molbu šalje početkom lipnja 1941. godine koju je potpisalo 66 drugih radnika. Kako prvom molbom ništa nije postignuto, povjerenik je poslao drugu 25. lipnja 1941. godine, a nju je potpisalo 52 radnika. Drugom molbom tražilo se puštanje Vilima Bergera, glavnog poslovođe „kako bi se rad tvornice mogao nesmetano odvijati i time osigurati naš opstanak“.¹²¹

Mnoge Židove spasili su župnici koji su prihvaćali njihove prijelaze na katoličku vjeru ili priznavajući lažne krsne listove. U slučaju Židovke Regine B. Flajšer iz Đakova, koja je 1942. godine bila zatvorena u logoru Banjica, krivotvoreni krsni list pomoću kojega ju je spasio njezin zet, jedan je od primjera pokušaja pomoći preko tvrdnji o katoličkoj vjeroispovijesti. Po izlasku iz logora Regina je otišla kod župnika župe Krista Kralja, Matije Petlića te, iako je pouzdano znao da je Židovka, župnik je potpisao lažni krsni list. Potpisavši krsni list župnik je izdao uvjerenje da je „vraćena“ u katoličku vjeru te je Regina na temelju toga dobila osobnu iskaznicu što joj je spasilo život.¹²²

3.2. Talijani spašavaju Židove

U talijansko Ministarstvo unutarnjih poslova tijekom ljeta 1941. godine, pristizalo je puno dopisa o sudbini Židova u NDH. Tražili su Židovi pomoć od talijanskih vlasti u Dalmaciji i Italiji te iako su dobivali izvješća, Talijani u početku nisu ništa poduzimali.

¹²⁰ Usp. *Isto*, 84-91.

¹²¹ Usp. *Isto*, 124-127.

¹²² Usp. G. GRBEŠIĆ, Prijelaz Židova u Katoličku Crkvu u Đakovačkoj i Srijemskoj biskupiji od 1941. do 1945., 163-164.

No u samoj Dalmaciji bilo je običnih građana i talijanskih vojnika koji su pomagali židovskim izbjeglicama tako što su im nudili sklonište, nabavljali hranu te pomagali nekako stići do Italije. Tek nakon glasina o ustaškom zločinu na otoku Pagu talijanska vojska šalje komisiju u kolovožu 1941. godine čime se otkrivaju masovne grobnice u jamama. Komisija je sastavljeni izvještaj sa fotografijama poslala Ministarstvu unutarnjih poslova te vojnim dužnosnicima, nakon čega se mijenja talijanska politika prema židovskim izbjeglicama. Talijanska vlada i Visoko talijansko zapovjedništvo za Sloveniju i Dalmaciju su od tada tražili način kako spriječiti ispunjenje dogovora između NDH i Njemačke o izručenju 5 000 Židova.¹²³

Kako bi židovske izbjeglice dobile pomoć, Italija je dopustila rad mnogim humanitarnim organizacijama, kao što je DELASEM (Organizacija za pomoć iseljenim i izbjeglim Židovima)¹²⁴. Za njihov uspješan rad bila je zaslužena međusobna suradnja između samih organizacija, ali i s lokalnim bogoštovnim općinama.

Jedna od akcija organizacije DELASEM bilo je i osiguravanje 43 ulazne vize te dozvole za boravak na talijanskom dijelu Slovenije, a predane su Josipu Indigu, zaposleniku židovske bogoštovne općine u Zagrebu. Josip Indig trebao je djecu iz Zagreba prebaciti na talijanski dio Slovenije te smjestiti u stari lovački dvorac Lenso Brdo. U dvorcu su djeca ostala od srpnja 1941. do travnja 1942. godine. Iako su cijelo vrijeme imali pomoć od DELASEM - a ipak su jedno vrijeme oskudijevali s hranom dok ih lokalno stanovništvo nije podučilo kako da u šumi pronađu hrane. Djecu su u vili često posjećivali talijanski časnici koji su im znali donijeti slatkiša, a jednom prilikom su od njih dobili i radio. Partizanima su u vili znali ponuditi smještaj te pomoć u vidu lijekova koje su dobivali od DELASEM - a. Kako su se pojačavale borbe u neposrednoj okolini dvorca, Indig je od organizacije dobio naredbu evakuirati svu djecu te ih prebaciti u samu Italiju. U Italiji je organizacija djecu smjestila u vilu Emma kraj Modene, a djeca su se, za vrijeme boravka u Italiji, povezala s lokalnim seljacima, župnikom iz tog mjesta te

¹²³ Usp. E. GITMAN, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945.*, 209 - 214.

¹²⁴ DELASEM Organizacija utemeljena 1939. godine, a djelovala do 1947. godine sa sjedištem u Genovi. Organizacija koja je materijalno pomagala židovske izbjeglice te organizirala razne akcije spašavanja Židova. Bavila se izradom krivotvorenih dokumenata te nabavkom vjerskih rekvizita za Židove u logorima. Osim samostalnih akcija surađivala je i s drugim humanitarnim organizacijama koje su djelovale na području Europe te uspostavljala kontakte sa naklonjenim političkim dužnosnicima iz Švicarske, Italije, Francuske i Rumunjske. Isto tako organizacija je tragala i za preživjelim članovima obitelji te rođacima izbjeglica te se trudili s njima održati komunikaciju. Usp. E. GITMAN *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945.*, 232 - 236.

redovnicima čiji je samostan bio u blizini. U takvim su uvjetima poučavani kako uzgajati usjeve i pokušati privređivati kako bi preživjeli.¹²⁵

Kad se znalo da će se Talijani predati Saveznicima, a zbog straha zbog nacističke odmazde, grupa koja se brinula za djecu u vili Emma odlučila ih je sve prebaciti u Švicarsku. Odlučeno je da se starija djeca smjeste u okolna mjesta, a manja djeca će biti smještena u obližnjoj opatiji. Iako je Nadbiskup zabranio bilo kakav način pružanja pomoći, opat monsinjor Pelati otvorio je vrata opatije za dječake i djevojčice. Na kraju je dogovoreno da se sva djeca prebace u neutralnu Švicarsku koja je pristala izdati vize, ali su za to tražili da im se plati 120 000 lira po djetetu. Indig je obavijestio švicarske vlasti u Italiji da će djeca financijski biti zbrinuta, a da će zemlju napustiti čim rat završi.

Prva grupa od tridesetero djece i sedam odraslih prema Švicarskoj krenula je u listopadu 1943. godine. Vlakom su krenuli prema Modeni, a svi su uz sebe imali osobne iskaznice koje im je izdao općinski ured u Nonantoli. Pred samu švicarsku granicu vlak je stao, a grupa je izašla iz vlaka te je ostatak puta prešla pješice.

U jednoj grupi bio je i tada jedanaestogodišnji Eliezer Kaveson - Hadas dječak koji je u vilu Emma stigao iz Sarajeva, te se sjeća da je prema Švicarskoj krenuo na Jom Kipur 1943. godine. Nakon izlaska iz vlaka Indig ih je postavio u ljudski lanac, pri čemu su mala djeca bila u sredini između odraslih i starije djece. Nakon nekoliko sati pješčenja grupa je došla do granice, a kroz za njih ostavljeni prozor kupaonice ušli su u zgradu talijanske granične kontrole. Nakon prelaska švicarske granice djeca su razdvojena po logorima za karantenu, ali cionistički pokret koji se brinuo za njih da ih okupi, kupio je kuću u okolici Bex - lex - Bainsa. U toj su kući ostali sve do kraja rata, a zatim su odande u svibnju 1945. godine otišli u Barcelonu, a od tamo za Eretz u Izraelu.¹²⁶

Židovska bogoštovna općina u Splitu je uz pomoć Crvenog križa te DELASEM - a, izdavala dokumente koje je talijansko Ministarstvo unutarnjih poslova smatralo važećima. S tim važećim legitimacijama Židovi su mogli boraviti na području Italije, a za njihovo prebacivanje guverner Dalmacije Giuseppe Bastianini organizirao je i brodove. U samu su Italiju mogli ići samo oni Židovi koji su mogli prikazati adresu gdje će boraviti, ali i pokazati dokaz da će se moći sami financirati dok su u Italiji.

¹²⁵ Usp. A.M. GRUENFELDER, *Sustigla ih Šoa. Strani židovski izbjeglice u Jugoslaviji (1933.-1945.)*, 216-217.; E. GITMAN, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945.*, 238-239.

¹²⁶ Usp. E. GITMAN, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945.*, 241 - 243.

Mnoge su obitelji u Splitu na razne načine pomagali izbjeglicama, dijeleći hranu i odjeću te ostale potrepštine, a pomogli su i u organizaciji nekog oblika nastave za djecu. Jedna od obitelji koja je pomagala izbjeglicama bila je i obitelj Stock. Dijelili su hranu i odjeću te se trudili da što više odraslih zaposle u svom poduzeću. Zajedno s ostalim poduzetnicima iz grada, omogućili su otvaranje ordinacije u kojoj je radila dr. Susanne Remenij Schwarz, Židovka koja je još u travnju 1941. godine stigla u Split. Doktorica Schwartz u svojoj novoj ordinaciji nije liječila samo Židove nego i sve one kojima je trebala njezina liječnička pomoć.¹²⁷

Talijanska vlada odlučila je da neće izručiti oko 3 000 Židova koji su boravili na njihovom dijelu, a kako bi ih ipak imala pod kontrolom odlučila ih je smještati u improvizirane logore diljem jadranske obale. O Židovima u logoru brinula se organizacija DELASEM te su im osim financijske pomoći organizirali i unutarnji život u samim logorima. DELASEM je pokušao kroz razne aktivnosti umanjiti strah logoraša od mogućeg izručenja ustašama i nacistima. Kako su troškovi održavanja svih tih logora rasli, talijanska vlada odlučila je sve Židove smijesiti u jedan logor. Za mjesto logora određen je otok Rab gdje je uspostavljen logor Kampor u kojeg su, od svibnja do srpnja 1943. godine preseljeni svi Židovi s jadranske obale.

Kad se pojavila mogućnost da će se Talijani predati Saveznicima u rujnu 1943. godine što je značilo i njihovo povlačenje iz Dalmacije, talijanske su vlasti Drugoj armiji poslali direktivu kako postupati sa židovskim izbjeglicama pri povlačenju. Po zapovijedi, vojska Židove nije smjela predati u ruke ustašama ili nacistima bez garancije o njihovoj sigurnosti, ali nisu mogli ni dopustiti da ih Židovi prate u Italiju. Odlaskom talijanske vojske s Raba, tamo stižu partizani kojima se jedan dio logoraša pridružuje, a o ostalim preuzimaju brigu i pomažu u njihovom smještaju po mjestima koja su pod njihovom kontrolom.¹²⁸

Jedan od talijanskih logora je i logor Ferramonti uspostavljen još 1938. godine, a u njemu su boravili Židovi iz Njemačke, Austrije i Poljske te od 1941. godine tamo stižu i grčki i jugoslavenski Židovi. Sam život u logoru bio je donekle normalan, jer je logorašima kulturni i vjerski život bio dopušten te je odnos između njih i stražara bio civiliziraniji. Financijsku brigu o logoru vodio je bogati židovski inženjer Israel Kalk iz

¹²⁷ Usp. A.M. GRUENFELDER, *Sustigla ih Šoa. Strani židovski izbjeglice u Jugoslaviji (1933.-1945.)*, 222-224.

¹²⁸ Usp. J. TOMASEVICH, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija i kolaboracija*, 667.

Latvije. Za jednog svoga posjeta rekao je logorašima da im je dopušteno raditi što god žele, ali sve dok su u dobrim odnosima sa samim stražarima.

Kako su stražari krenuli u povlačenje, zamjenik zapovjednika je ostavio vrata logora otvorena da Židovi mogu pobjeći, a već se tada na obzoru moglo primijetiti da im se približava njemačka oklopna divizija „Herman Göring“. Iz samoga logora odmah je otišlo oko 2 000 Židova, a u njegovom dvorištu ostali su oni stariji i djeca koji nisu mogli pobjeći te s njima i jedna skupina mladih koja ih je željela obraniti. Znajući da nasuprot njemačkoj oklopnoj diviziji imaju samo stare puške, Židovi su se odlučili obraniti varkom. Znajući za njemački strah od bolesti i zaraza, mladi su odlučili na velikoj žutoj kрпи napisati „Epidemija kolere“ te ga izvjesiti iznad samoga ulaza. Kako se oklopna divizija približavala te vidjela natpis odlučili su se okrenuti zbog čega su preostali logoraši preživjeli.¹²⁹

3.3. Alojzije Stepinac spašava Židove

Nadbiskup Stepinac pokazao je oduševljenje zbog proglašenja NDH, jer je Hrvatska konačno slobodna i ne mora robovati Srbiji. Na proglašenju NDH čestitao je nadbiskup Poglavnikovom zamjeniku generalu Slavku Kvaterniku jer je obnovio hrvatsku nezavisnost. Samog Poglavnika nadbiskup Stepinac posjetio je tek nakon njegovog povratka u Zagreb, a tada mu je čestitao i poželio Božji blagoslov te naveo kako se Crkva neće miješati u državne poslove. No zauzvrat Nadbiskup od Poglavnika moli da ustaška vlast poštuje katoličku tradiciju i Crkvi dopusti slobodno djelovanje. Ako je možda nadbiskup Stepinac stekao dojam da je Poglavnik iskreni katolik, ipak se nije dao zavarati kako će sve ići glatko.¹³⁰

No već nakon mjesec dana od proglašenja NDH, nadbiskup Stepinac se distancirao od ustaške vlasti tvrdeći da sve što čine ne donosi nikakva dobra hrvatskom narodu. Razlog distanciranja je uvođenje i provođenje rasnih zakona te miješanje ustaške vlasti u pitanje prijelaza u Katoličku Crkvu. Tijekom 1941. godine objavljeno je nekoliko zakonskih odredbi o vjerskom prijelazu, sve iz razloga jer je ustaška vlast na temelju vjerskog jedinstva željela stvoriti i ono političko. Stoga je svim biskupijskim

¹²⁹ Usp. E. GITMAN, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945.*, 227-230.

¹³⁰ Usp. R. PERIĆ, *Stepinčevi interventi kod Pavelića*, u: *Hercegovina, Časopis za kulturu i povijesno nasljeđe* (2017.) 3., 179-211., ovdje 184-186., Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/187173> (30. 7. 2020.).

ordinarijatima poslano da u Katoličku Crkvu ne smiju primati pravoslavne popove, učitelje i profesore, kao ni trgovce.

Zbog odredbi, nadbiskup Stepinac se pismom obratio dr. Milovanu Žaniću, predsjedniku zakonodavnoga povjerenstva, tvrdeći da je vlast trebala nacrtati zakonskih odredbi o vjerskim prijelazima, odgoju mladih te mješovitim brakovima „na bilo koji način, makar i neslužbeno i kratkim povjerljivim putem“ prenijeti i predstavništvu Katoličke Crkve, koja je na sve to trebala dati „svoje možebitne primjedbe i sugestije“, a ne ih samo tako proglasiti.¹³¹

Kao odgovor na uplitanje ustaške vlasti u crkvena pitanja, biskupi sazivaju u studenom 1941. godine Biskupsku konferenciju te zauzimaju jedinstveni stav da je jedino Katolička Crkva mjerodavna po pitanju vjerskih prijelaza i izdavanja propisa o njima.¹³²

Ipak, shvativši na vrijeme da je prijelaz u Katoličku Crkvu jedan od načina spašavanja života Židova i Srba, nadbiskup Stepinac je rekao svojim svećenicima da slobodno, kad im dođu Židovi i Srbi koji se nalaze u smrtnoj opasnosti, a žele se preobratiti na katolicizam kako bi se spasili, to dopuste ne tražeći veliko vjersko znanje i da im ne stvaraju dodatne probleme, jer su nam pravoslavci slični, a iz židovske vjere proizlazi naša vjera te je u svemu zapravo najbitnije spasiti ljudski život. Kardinal izriče i opasku da, ukoliko netko želi, nakon ovog opasnog razdoblja, ostati u Crkvi da mu se to i dopusti te ukoliko se žele vratiti u svoju vjeru neka im se ne rade problemi zbog toga.¹³³

Kad su krenule masovne deportacije nadbiskup Stepinac počeo je ozbiljno prosvjedovati protiv toga, a svoja pisma s pritužbama slao je izravno samom Poglavniku. Već u pismu od 21. srpnja 1941. godine, nadbiskup se osjeća pozvan da kao predstavnik Katoličke Crkve Poglavniku ukaže na neke pojave za koje je čuo. Kako piše Nadbiskup, čuo je da se tu i tamo „nečovječno i okrutno postupa sa Srbima i Židovima prigodom deportiranja u sabirne logore“, ali i u samim logorima. Ono što nadbiskupa još više zabrinjava je da od takvih nečovječnih postupaka nisu izuzeta „ni djeca, ni starci, ni bolesnici“. Stoga nadbiskup ističe da se prema svima treba ponašati humanije te pokazati

¹³¹ Usp. G. GRBEŠIĆ, *Prijelaz Židova u Katoličku Crkvu u Đakovačkoj i Srijemskoj biskupiji od 1941. do 1945.*, 157.

¹³² Prema Rezoluciji Biskupske konferencije, valjani su oni prijelazi koje je učinila Katolička crkva, jer jedino ona to može učiniti, a državna vlast ne može poništiti takve prijelaze. Od strane Biskupske konferencije utemeljen je „Odbor trojice“, zadaća odbora je surađivati s ministarstvom pravosuđa i bogoštovlja po pitanju prijelaza te paziti na poštivanje kanonskih normi. Usp. G. GRBEŠIĆ, *Prijelaz Židova u Katoličku Crkvu u Đakovačkoj i Srijemskoj biskupiji od 1941. do 1945.*, 157.

¹³³ Usp. E. GITMAN, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945.*, 176.

„ljudski i kršćanski obzir prema slabim starcima i staricama, nejakoj i nedužnoj djeci i prema bolesnicima“. Nadbiskup je tražio nekoliko stvari za koje želi da se osiguraju, da deportirani sa sobom mogu ponijeti potrebne stvari, da im se za vrijeme boravka u logoru osigura dovoljna količina hrane i mogućnost da se mogu javiti svojim obiteljima. Na kraju pisma nadbiskup moli da se Židovima koji su se pokrstili dopusti obavljati vjerske dužnosti.¹³⁴

Nadbiskup Stepinac i Židovska bogoštovna općina u Zagrebu odlučili su Židove slati na „liječenje“ u bolnicu Sestara milosrdnica u Zagrebu. U bolnici su Židovi skrivani pod lažnim dijagnozama na raznim bolničkim odjelima, a uz suradnju medicinskih sestara i liječnika tamo su boravili po nekoliko mjeseci pa čak i do kraja rata. Molbe za njihovo liječenje, ali bez liječničke uputnice pisali su i potpisivali predsjednik općine Hugo Kon te nadrabin Miroslav Freiburger, a sve su to bile kratke molbe za primanjem osobe te da će troškove boravka pokriti općina. Svim primljenim Židovima postavljene su lažne dijagnoze tuberkuloze te glaukoma koji izaziva slijepilo što ih je dodatno osiguravalo od mogućih racija, jer su se nacisti bojali zaraznih bolesti.

Osim Židova koji su u bolnici boravili po preporuci bogoštovne općine, bilo je tamo i Židova koje su odlučili sami liječnici skrivati na svojim odjelima. Tako je predstojnik Očnog odjela dr. Vilko Pance na svom odjelu skrivao nekoliko Židova. Oni Židovi koji su tako spašeni poslije su svjedočili da se ni u jednom trenutku nisu osjećali ugroženo od strane osoblja bolnice, ali i da iako su svi znali da oni borave na tim odjelima nitko ih nije anonimno prijavio ustašama. Za neke Židove osobno je nadbiskup Stepinac molio da se pod krinkom liječenja smjeste u Vinogradsku bolnicu.

U spašavanju i skrivanju sudjelovale su sve Sestre milosrdnice s ravnateljicom sestrom Bogoljubom Jazvom, te pojedini liječnici poput dr. Milana Žepića, predstojnika Plućnog odjela, predstojnika Kirurgije dr. Vatroslava Florschütza i jednog voditelja Kirurgije dr. Branka Vineka.

Ovako je funkcioniralo sve do svibnja 1943. godine, no onda je Židovska bogoštovna općina prestala s radom zato što su predsjednik Hugo Kon i nadrabin Miroslav Freiberg deportirani u Auschwitz. Kako općina više nije mogla financirati boravak Židova u bolnici, odlukom nadbiskupa Stepinca je Katolička Crkva preuzela brigu financiranja smještaja tih Židova.¹³⁵

¹³⁴ Usp. R. PERIĆ, Stepinčevi interventi kod Pavelića, 192.

¹³⁵ Usp. T. VUKOVIĆ, Nadbiskup Stepinac spašavao je Židove i u bolnici sestara Milosrdnica. Životi očuvani »liječenjem« zdravih od više mjeseci do tri godine (10. veljače 2019.) Dostupno

Posebno mjesto u djelima nadbiskupa Stepinca zauzima njegova briga za Židove koji se nalaze u mješovitom braku s osobom katoličke vjere. Znajući da se veliki broj Židova preobratio na katolicizam zbog želje da se spase, nadbiskup je ipak bio svjestan da ih neće moći sve spasiti. Zbog porasta broja krštenih, državni tajnik Vatikana koji se nalazi na službi u NDH od talijanskih je vlasti nabavio potrebnu dokumentaciju za židovske izbjeglice te im omogućio boravak na talijanskom dijelu i izbjegavanje izručenja ustašama i nacistima.

Nakon zapovijedi da se svi Židovi moraju javiti u urede ustaških vlasti, oni koji su bili u mješovitim brakovima obratili su se direktno nadbiskupu Stepincu, a do listopada 1942. godine nadbiskupov ured bio je zatrpan pismima žena čiji su muževi deportirani u logore diljem NDH. Najveći napor da se obrate nadbiskupu te da im on pomogne učinilo je 48 žena iz Osijeka koje su došle u Zagreb, a sve to kako bi se sastale s nadbiskupom Stepincem. Zbog pisama, uvjerenja da se država ne smije miješati u crkvena pitanja, nadbiskup Stepinac je od ustaških vlasti počeo zahtijevati da se Židovi u mješovitim brakovima izuzmu deportacija, a zbog toga je čak riskirao i svoju vlastitu sigurnost.

O Nadbiskupovim pokušajima i djelovanju pisao je i Hans Helm, policijski izaslanik SS - a u njemačkom veleposlanstvu u Zagrebu, a pisao je kako je Stepinac veliki prijatelj Židova i da će zbog toga sigurno poduzeti nešto kako bi ih spasio, osobito one koji su u mješovitom braku. Nadbiskup Stepinac saznao je za pripreme masovnih deportacija Židova na Istok pa zbog toga s vatikanskim vizitorom šalje pismo Poglavniku. U pismu ga mole da se zaustave deportacije onih Židova koji su u mješovitim brakovima te pokrštenih, zato što nadbiskup Stepinac smatra da je to izravno miješanje u unutarnje stvari same Crkve. Nadbiskup je to smatrao nepravednim zato što je u samom državnom vrhu bilo zaštićenih osoba u takvim brakovima, a odnosilo se to na suprugu samoga Poglavnika.¹³⁶

Osim toga cijelo vrijeme rata nadbiskup Stepinac bio je u kontaktu sa članovima Židovske bogoštovne općine u Zagrebu, ali i u ostalim gradovima. Tako je nadrabrin Miroslav Freiburger preko Stepinca i vatikanskog vizitatora opata Gisueppea Marconea mogao osigurati pomoć za pedesetero siročadi iz Zagreba, za njihovo prebacivanje u Firencu i Padovu, a troškove samoga puta platila bi općina. Opet drugom prilikom

na:<https://www.glas-koncila.hr/nadbiskup-stepinac-spasavao-je-zidove-i-u-bolnici-sestara-milosrdnica-zivoti-ocuvani-lijecenjem-zdravih-od-vise-mjeseci-do-tri-godine/> (7. 7. 2020.).

¹³⁶ Usp. E. GITMAN, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945.*, 180 - 183.

nadrabin je molio Nadbiskupa pomoć u prebacivanju oko 200 dječaka u dobi od sedam do sedamnaest u Italiju gdje bi bili sigurni. Nadbiskup je intervenirao i tražio pomoć od kardinala Magolinea, da se ti dječaci prebace u Firencu. Sudjelovao je nadbiskup Stepinac i u odlasku židovske siročadi u Tursku, jer se založio kod ministra unutarnjih poslova Artukovića da toj djeci dopusti odlazak.

Već u svibnju 1943. godine nadbiskup Stepinac moli za puštanje te za radne dozvole zaposlenicima židovske bogoštovne općine koji su uhićeni, jer su se razumjeli u poslove općine te tako mogli pomoći još onim Židovima koji su bili na slobodi.

U prosincu 1943. godine SS je ušao u starački doma za Židove „Lavoslav Schwartz“ u Zagrebu, te vodstvu doma dalo rok od deset dana za iseljenjem, a tko ne iseli odmah će biti deportirani u Auschwitz. Bogoštovna općina odmah se obratila nadbiskupu Stepincu, a on je odmah reagirao organiziravši prebacivanje stanara doma u župnu zgradu u Brezovici kraj Zagreba.

Zbog svoga djelovanja i pomaganja Židovima Nadbiskup je dobio puno pisama zahvale, a jedno je stiglo i od židovskoga predstavnika u Istanbulu dr. Meir Touval - Weltmanna u lipnju 1943. godine. Dr. Touval - Weltmann se zahvalio nadbiskupu Stepincu te ga zamolio da nastavi pružati pomoć njihovoj braći i sestrama koje je zatekla teška nevolja. Dr. Touval - Weltmann ga je molio da se kod vlasti NDH založi za puštanje Židova te da im se dopusti odlazak u Mađarsku i Italiju odakle bi otišli u Palestinu.

U svibnju 1943. godine iz Istanbula su preko Vatikana molili da se Nadbiskup založi za oko 400 deportiranih Židova, među kojima su i predsjednik židovske bogoštovne općine Hugo Kon, nadrabin Miroslav Freiburger i njihove obitelji. Naznačeno je da će ured iz Istanbula osigurati njihovo prebacivanje u Palestinu. Iako su se nadbiskup Stepinac i ostali trudili, svi navedeni nažalost su odvedeni u Auschwitz, a nakon rata se vratio vrlo mali broj preživjelih.

Doktor Ariel Shomrony, nekada Emil Schwartz, tajnik nadrabina Freiburgera za vrijeme rata, zbog oca koji je imao status „počasnog arijevca“ imao je pravo slobodnog kretanja po gradu, a pri obavljanju nekog posla u Nadbiskupiji od nadbiskupa Stepinca dobivao je saznanja o racijama. Stoga mu je Nadbiskup rekao neka nadrabinu prenese njegov osobni poziv da sa svojom obitelji budu gosti Nadbiskupije. No, kad je nadrabin Freiburger saznao kako će racije obuhvatiti sve Židove, odbio je njegovu ponudu i odlučio

sa svojom obitelji biti uz vjernike koji su deportirani. Ipak je imao zamolbu za nadbiskupa Stepinca, a to je da Nadbiskupija sačuva i očuva njegovu privatnu knjižnicu.¹³⁷

Osim djelovanja, Nadbiskup je javno i otvoreno propovijedao protiv postupaka ustaškog režima. U svojoj propovijedi tijekom listopada 1941. godine, a nakon uništenja glavne sinagoge u Zagrebu, Nadbiskup je s govornice gromio da će svatko tko dira u Kuću Božju, zaslužiti kaznu od Boga jer sam napad na Kuću Božju „bilo koje vjere napad je na sve vjerske zajednice“. Tijekom propovijedi 25. listopada 1942. godine govorio je o jednoj Božjoj rasi, čiji se „rodni list nalazi u Knjizi postanka“. Zbog toga svi bez obzira na boju kože ili porijeklo imaju pravo izgovarati molitvu Očenaša. Nadbiskup je zbog svojih propovijedi postao jako slušan među narodom i narod je dolazio na njegove mise, a to se nije sviđalo ustašama i nacistima.

Tako je 9. srpnja 1943. godine voditelj Radio Vatikana je za vrijeme trajanja emisije „Slobodna Jugoslavija“, nadbiskupa Stepinca opisao kao „odlučnog vojnika koji zagovara moralnu pravdu i slobodu“. U terminu (bolje bi mi bilo ovo umjesto „nekako oko“) te emisije Nadbiskup je u svim svojim propovijedima osuđivao ustaške progone i njihovo ponašanje prema svim Židovima te se javno usprotivio i odluci da se svi Židovi moraju javljati ustaškim vlastima.¹³⁸

Sve do kraja rata nadbiskup Stepinac brinuo se o Židovima koji su se skrivali u bolnicama te plaćao njihove troškove liječenja, ali brinuo je i za sve ostale Židove koji su od njega zatražili pomoć.

¹³⁷ Usp. E. GITMAN, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941-1945.*, 183-190.

¹³⁸ Usp. *Isto*, 172-174.

Zaključak

Želja za oslobođenjem od Austro-Ugarske Monarhije potaknula je ideju stvaranja jedne države Južnih Slavena. Država Slovenaca, Hrvata i Srba nastala je nakon raspada Monarhije, a kako je bila slaba ujedinila se s Kraljevinom Srbijom u jednu jedinstvenu Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Izraženi centralizam u novoj Kraljevini, uvođenje diktature, promjena imena u Kraljevina Jugoslavija kako bi se izbrisao svaki oblik nacionalizma te progon svih političkih neistomišljenika, navelo je Antu Pavelića da osnuje Ustašku revolucionarnu organizaciju.

Nakon napada Njemačke na Kraljevinu Jugoslaviju, vlast u novoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj prvo je ponuđena Vladku Mačeku kao političaru koji je imao veliku podršku naroda, no nakon njegova odbijanja i poslije Mussolinijeva inzistiranja, Adolf Hitler se okrenuo Anti Paveliću i ustašama. Nova je država imala totalitarna obilježja, jer je cjelokupnu vlast u svojim rukama držao Pavelić koji je sebi uzeo titulu Poglavnika.

Sefardi i Aškenazi, dvije različite grane židovstva okupljene u Nacionalni savez židovskih vjerskih općina, živjele su na prostorima Kraljevine Jugoslavije. Zbog toga, u počecima Kraljevine nije bilo otvorenog antisemitizma. Sve se mijenja od 1929. godine kada antisemitska propaganda biva u konstantnom porastu. Nakon početka progona Židova od 1933. godine u Kraljevinu Jugoslaviju pristižu mnoge židovske izbjeglice. Dolaskom ustaša na vlast židovska se zajednica našla na margini društva jer je uvođenjem rasnih zakona određen odnos prema njima i njihovoj imovini.

Iako su provodili progone Židova, ustaše su za razliku od nacista imali kategorije „počasni arijevac“ te „arijevsko pravo“, a oni kojima su dodijeljeni ti statusi bili su pošteđeni interniranja u logore te je postojala velika mogućnost za njihovo preživljavanje. Same ustaše su tako pošteđele sve one Židove koji su bili bliski ustaškom pokretu, ali i one koji su imali važna zanimanja poput liječnika, odvjetnika i radnika koji se nisu tako lako mogli zamijeniti u tvornicama.

Kao i njihovi saveznici, ustaše su uspostavljali logore na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske, a za to su koristili stare tvornice, zatvore ili napuštene škole i dvorce u kojima su Židovi boravili do transporta u nacističke logore u Poljskoj. Jedna od ogromnih razlika između nacista i ustaša je i dopuštanje rada svim većim Židovskim bogoštovnim općinama koje su u svojoj nadležnosti imale i brigu za logore.

Iako je propaganda rasne zakone trebala predstaviti kao nešto dobro i da se napokon zna tko su neprijatelji hrvatskoga naroda, većina običnih građana nije podržavala

ustaški odnos prema Židovima. Mnogi su pisali pisma vlastima tražeći puštanje svojih prijatelja iz logora, pomagali im u skrivanju i pomagali u odlasku u sigurnija područja.

Najveći protivnik ustaškom odnosu prema Židovima bio je zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac. On je smatrao da ustaška vlast ne smije progoniti Židove, a posebno se protivio progonu Židova koji su prešli na katolicizam te onih koji su bili u mješovitom braku. Nadbiskup je komunicirao sa vođama židovskih zajednica koji su mu se obraćali za pomoć oko puštanja iz logora ili skrivanja Židova. Svećenicima svoje nadbiskupije zapovjedio je i dopustio da u Katoličku Crkvu primaju Židove jer se radilo o spašavanju ljudskih života. Nadbiskup Stepinac se nije bojao javno propovijedati i prozivati ustašku vlast zbog njezinih zlodjela prema židovskoj zajednici.

Bibliografija

1. Objavljeni izvori

- Katalog, *Židovi. Izložba o razvoju židovstva i njegovog rušilačkog rada u Hrvatskoj prije 10. IV. 1941. Rješenje židovskog pitanja u NDH*, 1. svibnja 1942. do 1. lipnja 1942.
- Mi prema Židovima, u: *Ustaška mladež* 1.(9. studenog 1941.)15, 5
- Naredba o ustrojstvu i djelokrugu rada Rasno-političkog povjerenstva, u: *Narodne novine* 105(4. lipnja 1941.)43.
- Odredba o imenovanju Prve Hrvatske Državne Vlade, u: *Narodne novine* 105(17. travnja 1941.)4.
- Odredba o sastavu Ustaškog pokreta, u: *Ustaša* 11(3. srpnja 1941.)3, 15-16.
- Proglas Hrvatski narode!, u: *Narodne novine*, 105(11. travnja 1941.)1.
- Upravna podjela Nezavisne Države Hrvatske, u: *Ustaša* 11(13. lipanj 1941.)2, 9.
- Uvjeti za pristup u Ustašku vojnici, u: *Ustaša* 11(22. svibnja 1941.)1, 11.
- Zakonska odredba o državljanstvu, u: *Narodne Novine* 105(30.travnja 1941.)16.
- Zakonska odredba o prijavi imetka židova i židovskih poduzeća, u: *Narodne novine* 105(5. lipnja 1941.)44.
- Zakonska odredba o rasnoj pripadnosti, u: *Narodne novine* 105(30.travnja 1941.)16.
- Zakonska odredba o sačuvanju hrvatske narodne imovine, u: *Narodne novine* 105(19. travnja 1941.)6.
- Zakonska odredba o sprečavanju prikrivanja židovskog imetka, u: *Narodne novine* 105(5. lipnja 1941.)44.
- Zakonska odredba o upućivanju nepoćudnih i pogibeljnih osoba na prisilni boravak u sabirne i radne logore, u: *Narodne novine* 105(26. studeni 1941.)188.
- Zakonska odredba o zaštiti arijske krvi i časti Hrvatskog naroda, u: *Narodne novine* 105(30.travnja 1941.)16.
- Zakonska odredba o zaštiti narodne i arijske kulture hrvatskog naroda, u: *Narodne novine* 105. (4.lipnja 1941.) 43.

2. Literatura

- BRUCHFELD, Stéphane, LEVINE Paul A., *Pričajte to svojoj djeci... O holokaustu u Europi 1933.- 1945.*, Zagreb, 2018.
- GITMAN, Esther, *Kad hrabrost prevlada. Spašavanje i preživljavanje Židova u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.-1945.*, Zagreb, 2019.
- GRUENFELDER, Anna Maria, *Sustigla ih Šoa. Strani židovski izbjeglice u Jugoslaviji (1933.-1945.)*, Zagreb, 2018.
- HITREC, Hrvoje, *Hrvatska povjesnica*, Zagreb, 1999.
- JAREB, Mario, *Mediji i promidžba u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj*, Zagreb, 2016.
- JELIĆ-BUTIĆ, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941.-1945.*, Zagreb, 1977.
- KRIZMAN, Bogdan, *Pavelić i Ustaše*, Zagreb, 1978.
- MATKOVIĆ, Hrvoje, *Povijest Jugoslavije. Drugo, dopunjeno izdanje*, Zagreb, 2003.
- MATKOVIĆ, Hrvoje, *Povijest Nezavisne Države Hrvatske. Drugo, dopunjeno izdanje*, Zagreb, 2002.
- PAVLIČEVIĆ, Dragutin, *Povijest Hrvatske. Drugo, izmijenjeno i prošireno izdanje*, Zagreb, 2000.
- PERIĆ, Ivo (ur.), *Povijest Hrvata. Treća knjiga. Od 1918. do danas*, Zagreb, 2007.
- PRIBIĆEVIĆ, Svetozar, *Diktatura kralja Aleksandra*, Zagreb, 1990.
- TOMASEVICH, Jozo, *Rat i revolucija u Jugoslaviji 1941-1945. Okupacija i kolaboracija*, Zagreb, 2010.
- ZUCKERMAN, Boško, *Psihologija holokausta. Protužidovska propaganda u NDH i Srbiji 1941-1945.*, Zagreb, 2011.
- BUĆIN, Rajka, Prilog poznavanja institucija: zakonski okviri rada velikih župa NDH, u: *Arhivski vjesnik* 44(2001.), Dostupno na <https://hrcak.srce.hr/10298> (24. 2. 2019.).
- DOBROVŠAK, Ljiljana, Prvi cionistički kongres u Osijeku 1904. godine, u: *Časopisu za suvremenu povijest* 37(2005.)2, Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/103249> (8. 2. 2019.).
- GOLDSTEIN, Ivo, Spasonosni bijeg u antifašističke odrede. Moj tata je partizan!, 4. rujna 2018., Dostupno na: <https://www.vecernji.hr/vijesti/spasonosni-bijeg-u-antifasisticke-odrede-moj-tata-je-partizan-1267831> (5. 8. 2020.).

- GRBEŠIĆ, Grgo, Prijelaz Židova u Katoličku Crkvu u Đakovačkoj i srijemskoj biskupiji od 1941. do 1945.. u *Croatica Christiana periodica* 27(2003.)52, Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/12037> (2. 2. 2019.).
- LENGEL KRIZMAN, Narcisa, Logori za Židove u NDH, u: *Zbornik radova Antisemitizam Holokaust Antifašizam*, KRAUS Ognjen (ur.), 1996., 91 – 103.
- KISIĆ KOLANOVIĆ, Nada, Podržavljenje imovine Židova u NDH, u: *Časopis za suvremenu povijest* 30(1998)3, Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/214488> (6. 6. 2019.).
- KOVAČIĆ, Davor, Uspostava i djelovanje policijskog i sigurnosno – obavještajnoga sustava Nezavisne Države Hrvatske od 1941. do 1943. godine, u: *Časopis za suvremenu povijest* 37(2005.)1, Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/8393> (3. 3. (2019.).
- PERIĆ, Ratko, Stepinčevi interventi kod Pavelića, u: *Hercegovina, Časopis za kulturu i povijesno nasljeđe* (2017.)3, Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/187173> (30. 7. 2020.).
- VUKOVIĆ, Tomislav, Nadbiskup Stepinac spašavao je Židove i u bolnici sestara Milosrdnica. Životi očuvani „liječenjem“ zdravih od više mjeseci do tri godine, 10. veljače 2019. Dostupno na: <https://www.glas-koncila.hr/nadbiskup-stepinac-spasavao-je-zidove-i-u-bolnici-sestara-milosrdnica-zivoti-ocuvani-lijecenjem-zdravih-od-vise-mjeseci-do-tri-godine/> (7. 7. 2020.).
- ZLATKOVIĆ, WINTER Jasna, Židovi u Hrvatskoj: migracijske, etno-socijalna obilježja, status i odnos s okolinom, u: *Migracijske teme* 11(1995)3-4, Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/126961> (2. 2. 2019.).
- ŽEBEC ŠILJ, Ivana, Pregled općeg političkog stanja u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, kasnije Kraljevina Jugoslavija, u: *Studio lexicographia* 12(2018.)22, Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/213580> (15. 1. 2019.).